

TANULMÁNY

*Fülöp Éva, Kővágó Pál, Benza Málna, Kovács Katalin,
Kelenhegyi Olga Sára*

ÁLDOZAT ÉS MÉG INKÁBB ÁLDOZAT

A kollektíváldozat-szerep zsidó családok
transzgenerációs narratíváiban

„Ugyanakkor a zsidó... de például én *nekem az égvilágon nem volt soha semmi közöm ugye a zsidó közösségekhez, szóval, csak éppen velük együtt szoknak legyilkolni, ha éppen legyilkolnak.*”
(11/1. interjúalany)

A történelem a jelen szolgálatában

A holokausztra irányuló kollektív emlékezeti megközelítések kiemelik, hogy a holokauszt emlékezete az eseményt követő évtizedekben alapvető jelentésváltozáson ment keresztül, mára már az egész emberiség traumájává vált. Enzo Traverso (idézi Assman, 2014, 168.) megfogalmazásában a holokauszt emlékezete a teljes elnyomástól a globális megszállottsáig jutott. Mai felfogásunk szerint a holokauszt az emberi szenvedés és a gonosz morális szimbólumának, az elmondhatatlan borzalmak jelképének tekinthető. A holokauszt reprezentációja, mint az embertelenség metaforája, fontos mércéje lett a későbbi csoportközi traumák megítélésének. Mint történelmi analógia, ma is gyakran használt referenciapont, mint a gonoszság fokmérője (Alexander, 2014).

Napjaink társadalmi-politikai folyamatainak alapvető részévé vált a múltbeli eseményekre irányuló kitüntetett figyelem. A különböző nemzeti, etnikai és vallási csoportok az utóbbi évtizedekben egyre nagyobb figyelmet szentelnek a kollektív tapasztalatok megőrzésének, elemzésének, átadásának. Természeténél fogva a történelmi emlékezet értékelésekkel terhelt, szubjektív szempontokat kínál, és szorosan kapcsolódik az elbeszélők identitásszükségleteihez. Egyes történészek (pl. Nora, 2014) megállapítják, hogy utóbbi évtizedekben a történelem általános átpolitizálódásának lehettünk tanúi, az aktuális politikai-társadalmi szükségletek nemcsak a személyes élettörténetek konstrukcióját, hanem a hivatalos emlékezeti formá-

kat is áthatják. A szociálpszichológiában a szociális reprezentáció kutatások (pl. Moscovici, 1988; Wagner és Hayes, 2005; Liu és Hilton, 2005) szintén a konstrukciós folyamatok plasztikusságát, a szükségletekhez való igazodását emelik ki. A szociális reprezentációk kialakulása során az élmények, tapasztalások konstrukciója, jelentéssel való felruházása történik. Ez a jelentésadási folyamat azonban sohasem történik légtüres térben. A történelem szociális reprezentációjának kialakításában a jelentésadás elsődlegesen a csoportidentitás kialakításában és fenntartásában játszik szerepet. Másik funkciója a jelenlegi politikai célokhoz való mozgósításban rejlik: a történelem tanításait gyakran használják az emberek politikai nézetek igazolására (Sibley, Liu, Duckitt és Khan, 2008). A szociális reprezentáció narratív megközelítése szerint (pl. Jovchelovitch, 2002, László, 1997, Flick, 1997) a történelem olyan narratívákat kínál, melyek kijelölik az identitás és a társas alkalmazkodás mintázatait (Liu és Hilton, 2005; Liu és László, 2007; Liu és Sibley, 2009). Liu és Hilton (2005) szerint a történelem laikus reprezentációjában meglehetősen nagy egyetértés van abban, hogy melyek tekinthetők a legjelentősebb történelmi eseményeknek, a jelentésükben és a jelen történéseihez való relevanciájuk azonban gyakran vita tárgyát képezi (Reicher és Hopkins, 2001). A történelem folytonosságából gyakran emelünk ki eseményeket és hozunk összefüggésbe hasonlóság alapján a jelenrel (Liu és Hilton, 2005).

A történelmi analógiák használata a későbbi generációknak a jelen csoportközi folyamatainak értelmezésében főként azok morális vonatkozásai miatt érdekesek. Az ún. *morális beskatulyázás*¹ fogalom (Gray és Wegner, 2009) azt a hajlandóságunkat jelöli, hogy személyeket kizárólag bizonyos morális szerepekben tudunk elképzelni. Így gyakran beszélünk gonosztevőről, áldozatokról, hősekről, köztes árnyalatok vagy átfedő kategóriák alkalmazása nélkül. A politikai retorikában, a történelmi reprezentációkban és az emberek képzeletében nemcsak személyek, hanem a társas csoportok is gyakran testesülnek meg a státusz, a hatalom és a célok alapján megalkotott szerepkategóriában (pl. Alexander, Brewer és Livingston, 2005). Pozitív sztereotipizálás során más csoportokat szövetségesként észlelünk, negatív sztereotípiák alkalmazása esetén pedig ellenségként, csatlósként vagy barbárként tekintünk rájuk. A népirtások, így a holokauszt kontextusában is a legelterjedtebb szerepfelosztás az elkövető, áldozat és nem beavatkozó hármasa (Hilberg, 1993). Számtalan kísérlet történt időközben ennek a kategorizációnak a differenciálására, így például megkülönböztethetünk külső és belső be nem avatkozókat (Staub, 1997), uszítókat és követőket (Staub, 2002), az elkövetőkkel kollaborálókat, segítő hőseket, aktív ellenállókat és passzív áldozatokat (Oliner és Oliner, 1988) (összefoglalásul lásd Bilewicz és Vollhardt, 2012).

¹ Moral typecasting

A morális sémákban kétségkívül az egyik legkitüntetettebb szerepkör az áldozat szerepé, hiszen a 20. század történelmében az áldozati élmény az egyik meghatározóbb tapasztalat csoportok sokasága számára, a holokauszt eseménye kapcsán mindenképpen ki kell térni az áldozat szerep dinamikájára.

A kollektíváldozat-szerep

Kollektíváldozat-szerepről (Bar-Tal, Chernyak-Hai, Schori és Gundar, 2009) akkor beszélünk, ha egy csoport a sorozatos, más csoportoktól elszenvedett, igazságtalannak vélt sérelmek nyomán tartósan azonosul az áldozat szerepkörrel. Az áldozat élmény mélyen beágyazódik a kultúrába, általános világszemléletként meghatározza a csoport további csoportközi tapasztalataihoz való viszonyulást és tovább adódik a kollektív emlékezeti reprezentációkban.

Versengő áldozatiság

A nyilvánvaló negatív következmények ellenére az áldozat szerep számtalan előnyt biztosít a pozitív identitás fenntartása szempontjából: morális felsőbbrendűség érzését adja, felment a felelősségvállalás alól, mentesít mások bírálataitól, szimpátiát válthat ki. A morális felsőbbrendűség az áldozat szereppel járó státuszvesztés kiegyenlítését szolgálja. Egyes különösen súlyos veszteségek, melyeket a közösség nem tud feldolgozni, megkövülnek, átadódnak generációról generációra a kollektív emlékezettel és – ahogy Volkan (1997, 2001) fogalmaz – „*választott traumaként*” a csoportidentitás központi elemévé válhatnak. Napjaink atrocitásokkal teli világában az áldozat szerep különösen felértékelődik. Maga az áldozat fogalom az utóbbi évtizedekben jelentősen elterjedt és kiszélesedett, az áldozat narratívák sokszor nem is a valódi áldozatokról szólnak, hanem az áldozat nevében beszélőkről, akik rajtuk keresztül élnek az áldozat pozíció előnyeivel. (Balogh, 2016) A kollektív áldozat szereppel járó előnyökből eredeztethető az a jelenség, amelyet a szociálpszichológiában „*versengő áldozatiságnak*” hívnak (Noor, Brown és Prentice, 2008), melynek során társadalmi csoportok annak bizonyítására törekszenek, hogy többet szenvedtek, mint a másik csoport, tehát valóságos versengésben állnak az áldozat szerepért. Az áldozatiság ezen koncepciója nyilván azt feltételezi, hogy a szenvedések elismerése egy zéró-összegű játszmának tekinthető, melyben egyik fél csak a másik rovására nyerheti el az áldozat pozíciót. A versengő áldozatiság egyik legfőbb motivációs alapja a szenvedések mások általi elismerésének elnyerése (Noor, Shnabel, Halabi és Nadler, 2012). Amennyiben egy csoport megerősítést kap egyedi áldozat státuszáról, sokkal nyitottabb lesz a konfliktus lezárása, a megbékélés felé, (Simantov-Nachlieli, Shnabel és Halabi, 2015).

Az áldozatiság nárcizmusa

A versengő áldozatiság mögött mindig az összehasonlítás kényszere áll, a sérelmek kizárólagos természetének feltételezése, a saját áldozati szerepből fakadó egoizmus és mítoszteremtés (Noor, Shnabel, Halabi és Nadler, 2012). Kutatásokban (pl. Vollhardt és Bilali, 2015; Bilewicz és Stefaniak, 2013; Fülöp, Kővágó és Czeglédi, előkészületben) a saját trauma egyediségét hangsúlyozó, versengő típusú áldozati szerep mindig erős korrelációt mutat a nárcisztikus, énfelnagyító, azonosulási formákkal. Volkan (1997, 2001) a választott trauma fogalomban szintén annak nárcisztikus természetét emeli ki. Az identitás labilitása, sérülékenységese tehát kulcstényező a történelmi és jelenlegi sérelmekhez való viszonyulásban. Roccas, Klar és Liviatan (2006) a csoporttal való azonosulásban megkülönbözteti a *kötődő* és a *glorifikáló* azonosulást. A kötődő azonosulás jóval kiegyensúlyozottabb csoport-alapú azonosítást jelent, amelyben megfér egymással a csoport szeretete és a csoport hibáinak elismerése. A glorifikáló azonosulás egy elfogult, önfelnagyító azonosulási formának tekinthető, amely a csoport „dicsősége” köré szerveződik, és amelyben fontos a másokkal való állandó, a saját csoport nagyszerűségét hangsúlyozó nyílt összehasonlítás (Roccas, Sagiv, Schwartz, Halevy és Eidelson, 2008). Ez az azonosulás azonban nagyon törékeny, hiszen bármilyen saját csoportra vonatkozó negatív információ megingathatja, védekezésre és túlkompensációra készíti a glorifikáló azonosulót. A glorifikáló azonosulók általában hajlamosabbak negatív csoportközi viselkedésre: mások leértékelésére, az eroszak igazolására (Leidner, Castano, Zaiser, és Giner-Sorolla, 2010; Roccas és mtsai., 2006, 2008). A többségi társadalom és cigány kisebbség konfliktusát vizsgáló kutatásunkban (Fülöp, Kővágó és Czeglédi, előkészületben), azok a magyar megkérdezettek, akikben nagyon erősen élt a történelmi áldozattudat, jóval előítéletesebb attitűdöket mutattak a cigányság iránt, és ebben a kapcsolatban a glorifikáló azonosulásnak jelentős közvetítő szerepe. Bilewicz és Stefaniak (2013) lengyel mintán azt találta, hogy a nemzettel erősen azonosuló tagok hajlamosak voltak a holokauszt és a zsidóság szenvedésének tagadására, hogy ezzel megőrizték egyedülálló áldozat státuszukat. Kutatásunkban a megkérdezettek történelmi áldozattudata erősebb antiszemitizmussal járt együtt és ebben elsősorban az erős nemzeti azonosulás közvetített. Eredményeiket a *kollektív nárcizmus* (Golec de Zavala, Cichočka, Eidelson, és Jayawickreme, 2009) fogalmával magyarázzák. Ez a csoport fenyegetett, bizonytalan énképén alapuló identitás természetesen nem enged meg közös áldozattudatot, hiszen ez tovább csökkentené az amúgy is labilis önmeghatározást és előítéletet generál minden identitást tovább fenyegetőnek vélt csoport felé.

Az „exkluzív-inkluzív áldozat” szerep

Az áldozatiságnak pontosan erre a kettős természetére utal Johanna Vollhardt (2009a, 2012) *exkluzív és inkluzív áldozatiság* fogalmi megkülönböztetése. Az exkluzív áldozatiság

a saját csoport szenvedésének egyediségének vélelmét jelenti. Együttjárást mutat ellenséges attitűdökkel és más csoportok politikai kizárásával (Vollhardt és Bileli, 2015). Az exkluzív áldozatiság esetén a csoport csak saját magára, saját narratívájára fókuszál. Választott traumájuk hozzájárul nemzeti, etnikai büszkeség érzetükhöz, glorifikálják csoportjukat, sérelmeiket, mások szenvedéseit kevésbé ismerik el, morális jogosultságot éreznek bármely agresszió elkövetésére, mivel úgy látják, hogy azok saját identitásukat veszélyeztetik. (Bar-Tal és Cehajic-Clancy, 2014).

Az inkluzív áldozatiság (Staub és Vollhardt, 2008; Vollhardt, 2009a) a fentebb leírt exkluzív formával szemben éppen a közös áldozati élmények mentén történő összekapcsolódást, közösség érzést, szolidaritást jelent. Az inkluzív áldozatiság megjelenésének egyik legfőbb alapja a közös saját-csoport identitás kialakítása (lásd Common In-Group Identity Model², Gaertner és Dovidio, 2000), melynek következtében másokat is saját csoportunk tagjaiként tekintünk, és ennek megfelelő pozitív elfogultságokkal kezeljük őket. Ez a közös identitás lehet közös áldozat vagy közös elkövető szerep, bármelyik hozzájárulhat a versengés csökkenéséhez (Shnabel, Halabi és Noor, 2013). Az inkluzivitás érzése például növelhető olyan narratívákkal, melyek megismertetik és közelivé teszik mások szenvedéseit (Vollhardt, 2015). Az inkluzív áldozattudat együtt jár fokozott támogató viselkedéssel (Vollhardt és Bilali, 2015; Vollhardt, Nair és Tropp, 2015; Warner, Wohl és Branscombe, 2014) pozitívabb attitűdökkel más áldozatok iránt és fokozott megbocsátási hajlandósággal csoportközi helyzetben (Shnabel és mtsai., 2013; Cohrs, McNeill és Vollhardt, 2015). Az inkluzivitásnak is vannak persze korlátai, hiszen a hasonlóságok egyoldalú kiemelése identitásfenyegető lehet és tovább ronthatja az attitűdöket vagy nem működik akkor sem, ha kötelességként élik meg (Vollhardt, 2015).

A kollektíváldozat-szerep Magyarországon

A kollektív áldozatiság jelenségét számos nemzeti, etnikai és vallási csoport kontextusában vizsgálták már (pl. Bar-Tal és Cehajic-Clancy, 2014; Schori-Eyal, Halperin és Bar-Tal, 2014; Noor, Brown és Prentice, 2008; Vollhardt, Bilewicz és Oleczowski, 2015). Hazai kutatások széles köre igazolta, hogy a kollektív áldozatszerep a magyar nemzeti identitásnak is szerves részét alkotja (Fülöp, 2010; László és Fülöp, 2011). Különböző történelmi narratívák – történelemkönyvek, személyes történetek, sajtóanyagok, irodalmi művek – automatikus tartalomelemzése empirikus bizonyítékként szolgált arra, hogy a nemzeti történelem-reprezentációban dominál az áldozat perspektíva. Bibó István (1946, 2004) a nemzet történelmének pszichológiai folyamatait elemezve megállapítja, hogy a magyar történelemben megélt háborúk, megszállások a

² Saját csoporthoz kötődő közös identitás.

nemzeti keretek bizonytalanságát, permanens félelmi állapotot, állandó készültséget, beszűkülést, az integritás sérülését vonták magukkal. A sorozatos kudarcok közben nem volt idő konszolidációra, a traumák feldolgozásában a gyászmunka elakadása jellemző, a sérelmek kibeszélhetőségének lehetetlensége pedig önmagában egy további traumatizációhoz vezetett (pl. Gyáni, 2010; Fülöp, 2010). A narratívákban a történetek tartalmában egyrészt a saját csoport szenvedéseinek túlsúlya tapasztalható, másrészt az események elbeszélésének mélyebb implicit rétegei is a kollektív áldozati identitás meglétére utalnak. A narratívumok elemzése során a nyelvi jegyekben felfedezhetők voltak az önsajnálát, a depresszivitás, a félelem és az ellenségesség kifejezései; erős tagadás; kimagaslóan alacsony ágencia a saját csoport cselekedeteiben és elfogult perspektíva. Ezeknek a narratív struktúráknak a történelmi reprezentációkban való átható jelenléte arra enged következtetni, hogy az áldozatiság elemei – a hátrított felelősségvállalás, a perspektíva-váltás képtelensége, az inadaptív érzelmi reakciók – átöröklődnek egyik generációról a másikra és tartósan megőrződnek a nemzet kollektív emlékezetében (összefoglalásul lásd László, 2014).

A morális szerepek és a felelősség kérdése

Az utóbbi évtizedek elterjedt gyakorlata csoportközi konfliktusok esetén, hogy a múltbeli atrocitások elkövetői, azok utódai felé egy elvárás irányul a múlttal való szembenézésre, felelősségvállalásra, az áldozat megkövetésére bocsánatkérések, kompenzációk formájában (Barkan, 2000; Minow, 1998). A megbékéléshez egyik záloga, hogy az elkövetők nyíltan elismerjék felelősségüket (Cehajic-Clancy, 2012). Ez az elismerés azonban sokkal inkább egy kontinuum a teljes tagadás és a teljes elismerés között, mintsem egy kategoriális jelenség (Bilali, 2013). A felelősségvállalást azonban sok a fentiekben leírt jelenség, például a kollektív-áldozat-szerep, vagy a szerepek tisztázatlansága gátolhatja. Az elkövető szerep fenyegetést jelent a pozitív csoportidentitás szempontjából, így különböző felmentős stratégiák, identitásvédő mechanizmusok akadályozhatják a szerep felvállalását. Kutatások (pl. áttekintésért lásd Wohl, Branscombe és Klar, 2006; Branscombe és Miron, 2004) azt jelzik, hogy általában kis mértékben jelenik meg az elkövető szerepeknek és az ezzel járó büntudatnak a kinyilvánítása az ártalmakat elkövető társadalmakban, az elkövetők gyakran élnek legitimáló stratégiákkal bűneink igazolására. Sullivan, Landau, Branscombe és Rothschild (2012) például azt találták, hogy az agresszióval vádolt megkérdozettek gyakran a vádra válaszként azonnal felveszik az áldozat szerepet és saját sérelmeiket versenyeztetik azzal, amit ők okoztak.

Az elkövető oldalról az elkövető szereppel járó felelősségvállalás és hibáztatás elkerülése egyes esetekben éppen az áldozat ellen való fordulást, az áldozat hibáztatásának jelenségét váltja ki. A „*másodlagos antiszemitizmus*” jelenségét a német társadalomban kezdték el empirikusan vizsgálni az utóbbi években (Imhoff és Banse, 2009). A másodlagos antiszemitizmus koncepciójának alapja az a gondolat, hogy a németek által elkövetett atrocitásokra és

az áldozatok szenvedéseire való emlékeztetés a büntudat elkerülésére való késztetést és egy védekező típusú antiszemitizmust vált ki még az 1945 után évtizedekkel született németekben is (lásd Adorno, 1955; Bergmann, 2006).

Az áldozathibáztatás egy másik formájában (Branscombe, Warner, Klar és Fernandez, 2015; Warner és Branscombe, 2012) azt találták, hogy egy sajtóságos, kettős erkölcs figyelhető meg áldozat csoportok és mások viselkedésének megítélésében. Fentebb láttuk Wohl és Branscombe (2008) vizsgálatából, hogy ha saját áldozati múltunkra emlékeztetnek bennünket, hajlamosabbak vagyunk jogosultságot érezni a másoknak való károkozásra, ugyanakkor, ha külső megfigyelőként látjuk mások múltbeli áldozattá válását, akkor azt várjuk el a korábbi áldozat csoportok utódaitól, hogy tanulva elődeik történelmi leckéjéből, magasabb erkölcsi érzéket mutassanak, és kerüljék az agresszív fellépést. A szerzők itt az egyenlőtlen erkölcsi mércék alkalmazására másodlagos viktimizációként utalnak. Vizsgálataikban például a holokauszt felidézése azt váltotta ki a harmadik fél szerepében levőkből, hogy sokkal szigorúbban ítélték meg a zsidó személyeknél a másoknak való segítség elmaradását, az ártalomkozást (Branscombe és mtsai, 2015).

A kollektíváldozat-szerep egyik legsúlyosabb következménye az, hogy a magukat áldozatnak látók gyakran igazolva látják saját agressziójukat mások ellen; az erkölcsi feljogosultság (Schori-Eyal és mtsai., 2014), csökkent büntudat és felelősségérzésük (Wohl és Branscombe, 2008) nyomán maguk válnak agresszorrá. Nem véletlen, hogy a politikai retorikában az áldozat szerepre való hivatkozás éppen a mások elleni agresszív fellépés gerjesztésének egyik legfőbb eszköze, mint ahogy ez a náci propagandabeszédekből is kitűnik (lásd Agora, 2016).

A holokauszt áldozatainak viselkedésének utólagos magyarázatában visszatérő téma az áldozatok felelőssége saját sorsuk alakulásában (összefoglalásul lásd Bilewicz és Vollhardt, 2012). Felmerül, hogy az áldozatok engedelmessége, az ellenük elkövetett agresszióval való alárendelődés mennyire járult hozzá a zsidóság elleni hatalmas méretű destrukcióhoz.

Az áldozatok az atrocitások során nemcsak a szomorúság, tehetetlenség és harag érzelmeit élik meg, hanem sokszor megaláztattnak is érzik magukat (Cárdenas, Páez, Rimé, Bilbao és Asún, 2014), melynek nyomán gyakran keletkezik bennük büntudat, szégyen (Martin-Beristain, Páez, Rimé és Kanyangara, 2010). Egy csoport kollektíven megélt traumája után az érzelmek megosztása (Rimé, Kanyangara, Yzerbyt és Paez, 2011) segítheti a pozitív társadalmi nézetek és érzelmi klíma visszaállítását, a szolidaritás érzelmének megélését. Olyan társadalmakban azonban, ahol ez akadályba ütközik, komoly elakadások keletkezhetnek a feldolgozási folyamatban.

Bilewicz és Vollhardt (2012) a be nem avatkozó viselkedés mögöttes folyamatában a társas befolyásolás, mások megítéléstől való félelem és a felelősségmegosztás szerepét azonosíthatják.

A valódi életben gyakran korántsem ennyire egyértelműen definiáltak a szerepek, nem válik el élesen, hogy kik a konfliktusok elkövetői, áldozatai, be nem avatkozó szemlélői, sőt egyes esetekben egy csoport mindkét oldalt megéli, vagyis elkövető és áldozat is egyben (lásd Gray és Wegner, 2009; Noor, Shnabel, Halabi és Nadler, 2012). Ebben az esetben a csoport mind az elkövetők, mind az áldozataik identitás-sérüléseit elszenvedti. Ebben a kettős pozícióban levő csoportoknál azt találták, hogy az áldozat szerep dominánsabb lesz az elkövető oldalon és az ellenségesség esélyeit növeli (SimanTov-Nachlieli és Shnabel, 2014).

A sérelmeken túl....

Megbékélés

Nyugat-Európában elterjedt gondolat, hogy az áldozatoknak túl kell lépniük sérelmeiken és a szenvedést jóvátételnek kell követnie (Branscombe, Warner, Klar és Fernández, 2015). Megbékélésen azt értjük, amikor a két fél pszichológiai hozzáállásában alapvető változás áll be, a korábban egymással szembenálló felek közös elfogadással fordulnak egymás felé (Staub, Pearlman, Gubin és Hagengimana, 2005).

A megbékélés kutatások egyik legmeghatározóbb modelljében, az ún. *szükséglet-alapú megbékélés modellben* (Need-Based Model of Reconciliation, Nadler és Shnabel, 2006, Shnabel és Nadler, 2008; Shnabel, Nadler, Ullrich, Dovidio és Carmi, 2009) az áldozatok és az elkövetők eltérő igényeire helyezik a hangsúlyt a megbékélési folyamatban. Shnabel és Nadler (2008) amellett érvelnek, hogy egy konfliktus során az áldozatoknak elsősorban az erő, a saját sorsuk felett gyakorolt kontroll- és ágencia-érzetük sérül, így részükről a megbékélési folyamatok során ennek helyreállítására való igény jelenik meg. Az elkövetőknek ezzel szemben utólag a morális közösségből való kizárás fenyegetésével kell szembenézni rosszcselekedetük nyomán, így ők erkölcsi tekintélyük helyreállítására, a tetteik ellenére történő elfogadásra fognak törekedni. A Nadler és Liviatan (2004) által leírt szocio-emocionális megbékélés folyamán pontosan ez történik. Az elkövetők elismerik bűneiket és megkövetik az áldozatokat, mellyel ők megkapják a traumájuk elismerését, az elkövető pedig megbocsátást nyer. A sikeres megbékéléshez elengedhetetlen, hogy az áldozatok a bocsánatkérést őszintének lássák és elfogadják. Ezután jöhet a megbékélés instrumentális útja, melynek során a két csoport folyamatos pozitív érintkezése lehetővé teszi a bizalom visszaállítását.

A megbékélés egyik fő meghatározója az, hogy az egyes felek mennyire érznek közösséget, összekapcsolódást tapasztalataik, önmeghatározásuk szempontjából. Az inkluzív kategóriatagság növelése, a közös csoportidentitás (Wohl és Branscombe, 2005; Cehajic, Brown és Castano, 2008) nagyobb megbocsátáshoz vezet. Ugyanígy az áldozatiságnál is láttuk, hogy az inkluzív áldozati élmények összekapcsolták az egyes csoportokat, a versengő, exkluzív

áldozattudat pedig csökkentette a megbékélés valószínűségét (Noor, Brown, és Prentice, 2008; Bar-Tal és Antebi, 1992). Nagy szerepet játszanak a megbocsátásban a különböző érzelmek (Tam Hewstone, Cairns, Tausch, Maio és Kenworthy, 2007), különösen a bizalom, aminek kialakulásában segít a gyakori és pozitív érintkezés (Cehajic, Brown és Castano, 2008).

A csoportok közötti megbékélés elérése azt implicálja, hogy mindkét fél ismeri, elfogadja a másik narratíváját a történekről és megpróbálnak egy közös értelmezésre jutni a múlttal kapcsolatban (Cehajic és Brown 2010; Bar-Tal 2007). A felelősségvárító viselkedés (Cehajic, Effron, Halperin, Liberman és Ross, 2011) csak növeli a távolságot a két csoport között, felelősségvállalás nélkül nem kezdődhet el valódi párbeszéd, csak bosszúvágy és neheztelés érzése keletkezik az áldozatok részéről.

Megemlékezések

A kollektív megemlékezés lehetővé teszi, hogy részeseivé váljunk a múltban történekeknek, jóvátegyük azokat, és az áldozatok történetét beleillesszük a kollektív emlékezetbe (Frijda, 1997). Herman (2003) szerint a nyilvános bocsánatkérések, a megemlékezések annak kifejezései a társadalom részéről, hogy elismeri és támogatja az áldozatokat és kinyilvánítja a múltbeli agressziótól való elhatárolódást és az attól eltérő értékeit. Smelser (2004) az áldozatok oldalát emeli a ki a megemlékezésekben: úgy véli ahhoz, hogy a megbékélést megcélzó gesztusok elérjék céljukat, a sérelem elszenvedőinek is elfogadással kell fogadni a kezdeményezéseket. Így elindul a feldolgozás folyamata, a múlt pedig a megemlékezésekkel létrehozott emlényomokon keresztül elérhetővé válik a későbbi generációk számára.

Stone (2005) úgy véli, hogy a holokauszt eseményeinek egyedülállósága és feldolgozhatatlansága miatt a megemlékezések feladata nem a múltban történt események passzív szemlélése, azoknak az elfogadása, hanem sokkal inkább az aktív cselekvésre, a gondolkodásmódváltoztatásra, a múlttal való konfrontálódásra sarkalló üzenetet közvetítése. Az emlékművekben mind az elkövetők, mind az áldozatok azonosítása kulcskérdés a reprezentáció szempontjából. A holokauszt emlékművek esetén komoly zavart okozhat az áldozatok traumájának társadalmi elismerésében és feldolgozásában az áldozatok identitásának elmosása. Másik oldalról, az elkövetők azonosítása körül ugyanígy különböző reprezentációk ütközhetnek az emlékművek kapcsán, ahogy azt Magyarországon a Szabadság téri emlékmű feletti vita nyomán keletkezett heves indulatok mutatták (lásd Hunyady, 2014; Braham, 2015; Ungváry, 2014).

Kovács Mónika (2016), hazai kontextusban, Medgyessy Péter volt miniszterelnök és Mádl Ferenc volt köztársasági elnök hivatalos bocsánatkérő beszédeit vizsgálta. Megállapítja, hogy Medgyessynél a múltfeldolgozás hátrítása, a múlt feltárása helyett egy jövő fókusz jelenik meg, mintha siettetné a múlt lezárását, a felelősségvállalás és az áldozatok megkövetése nélkül, áthárítva így az áldozatokra a megbékélés feladatát. Ezzel szemben Mádl beszédében meg-

jelenik a múlttal való szembenézés, a bocsánatkérés az áldozatoktól, a közös emlékezetközösség felvállalása. A bocsánatkérési gesztusok sikertelensége, a megbékélés elmaradása okaként Kovács kiemeli magának a megemlékezésnek az aktusát, ami fenntarthatja a csoportok közötti határvonalat; ugyanígy a jelenben meglévő negatív, antiszemita attitűdök is hiteltelenné tehetik a bocsánatkérést az áldozatok részéről, hogy a bocsánatkérés csak egy külső elvárásoknak szóló gesztus.

Holokausztemlékezet Magyarországon

A magyarországi holokauszt múlttal való szembenézés tárgyalásánál először rövid kitekintést kell tennünk a nemzetközi emlékezeti tendenciák felé, hiszen előbbi nem értelmezhető az utóbbi ismerete nélkül. Alexander és Margarete Mitscherlich 1967-ben megjelent könyvükben alapos lélektani elemzést kínálnak az akkori német társadalomról a holokauszt és az azzal való szembenézés kérdését illetően. Úgy vélik, a kezdeti tagadás és az elhárítás valóságvesztéshez vezetett, az elfojtott büntudat megakadályozta a valódi gyászt, a szembenézést, az igazi jóvátétel, így megjelent a társadalomban a melankólia, az én kiüresedése, a szeretet német „formáinak”, vagyis a narcisztikus önszeretetnek-öngyűlöletnek és a nagy eszményekhez való rajongó, de a mélyben ugyancsak ambivalens viszonynak a folytonos újratemtése. Ez az egyén szintjén is neurózisokat okozott és a társadalomlélektani problémákhoz vezetett: előállt az erkölcsök relativizálódása, újra feltűntek az előítéletes és intoleráns magatartásformák, a gyűlölködés, a politikai passzivitás és az apátia vagyis a „gyászra való képtelenség” a holokauszt túlélőknél és utódaiknál is. Aleida Assman (2016) hasonlóképpen a német társadalom holokauszthoz való viszonyulásáról kínál társadalomlélektani elemzést. Úgy véli, hogy a második világháborút követő két évtized a tudatos elhallgatás időszaka volt, a 60-as évektől azonban jelentős változások történtek Németországban a holokauszt múlt feldolgozásában. Megjelent egy új nemzedék, akik a bűnökkel való szembenézésre, a felelősségvállalásra készítették az előző generációt az áldozat szerep felvétele helyett. Az ezt követő intenzív megemlékezési hullám a 90-es évekre egy nemzetközi emlékezetközösséggé tágult, amelyben más áldozatok szenvedései is helyet kaptak. A holokauszt az emberiség egyetemes élményévé, morális igazságok közvetítőjévé vált. Aleida Assman (2014) úgy véli, hogy a holokauszt egész emberiségre kiterjedő traumaemlékezete mellett más csoportok nem tudták kollektív szenvedéseiket a nagy nyilvánosság számára elérhető narratívává alakítani, elismerési törekvéseik kevésbé tudtak érvényesülni. Ezekben az országokban a fasizmushoz való viszony, a holokausztra való emlékezés némileg összetettebb, mint más kontextusban (Alexander, 2014).

Ezekben az országokban, így Magyarországon is a háború után a holokauszt mélyen elhallgatott téma volt, Magyarország áldozat léte tabunak számított. A nemzeti emlékezet

sokat foglalkozott a háború eseményeivel, de a kollektív és egyéni emlékezet élesen elvált egymástól. A 70-es évektől lassan elindult egy gyászmunka, melyben egyre több személyes visszaemlékezés került elő és a hivatalos történelmi emlékezet terén is elkezdődött egy műtfeldolgozási folyamat, ez azonban retrospektív jellege folytán csakis szelektív és aktuális identitáspolitikai által befolyásolt lehetett (Gyáni, 2015).

A magyarországi holokauszt emlékezet és antiszemitizmus vizsgálatára sok empirikus munka született az utóbbi évtizedekben (lásd például Murányi, 2006; Csepeli, Murányi és Prazsák, 2011; Csepeli, 2016; Kovács András, 2005, 2008). 2016-ban pedig A holokauszt 70. évfordulójára szervezett konferencia előadásából pedig 2016-ban Randolph L. Brahm és Kovács András szerkesztettek egy kötetet *A holokauszt Magyarországon hetven év múltán* címmel, melyben külön fejezetet szánnak az emlékezetről szóló tanulmányoknak.

Kovács Mónika (2016) több értekezésében elemzi a magyar társadalomban lezajló szociálpszichológiai folyamatokat a holokauszt emlékezet kapcsán. Megállapítja, hogy jelenleg a magyar társadalomban két hivatalos emlékezet él egymás mellett, melyek kioltják egymást. A globális emlékezetkultúra a többi társadalommal együtt Magyarországon is kifejtette hatását. A nemzetközi narratíva átvétele könnyebb egy olyan társadalomban, ahol nincs egységes reprezentáció a történelekről, ahol a nemzeti önkritikus felülvizsgálata a múltnak nem történt meg. Az áldozatszerreppel való azonosulás egyre dominánsabb eleme lett az emlékezeti reprezentációknak, és ahogy láthattuk (lásd László, 2014, Fülöp és László, 2011), ma is az. A későbbi generációk részéről sem az elkövetők, sem a be nem avatkozók szerepének tisztázása és az ezért való felelősségvállalás nem jelent meg. Ebben a kommunizmus alatti tabusításnak jelentős szerepe van, amely az elhallgatás által tovább erősítette az áldozatok trauma élményét. A rendszerváltás utáni politika pedig egyre erőteljesebben állította a múlt emlékezetét saját aktuális céljainak szolgálatába. A jelen társadalomban általában tapasztalható egy erőteljes tendencia az emberek részéről a múlt lezárásának szorgalmazására a feldolgozási folyamat elégtelensége ellenére. Kovács Mónika kutatásai (2016) szerint az idősebb, a holokausztról személyes élményekkel rendelkező generáció tudása nem jelenik meg az utódok emlékezetében, a családi kommunikáció jellemzően nem adja át az emlékeket, így a hivatalos emlékezetpolitikának nagy szerepe van az átörökítés folyamatában. Ugyan a hazai holokausztmúlttal való szembenézést megcélzó hivatalos gesztusok (megemlékezések, kárpótlások, bocsánatkérések) a globális folyamatoknak megfelelően mind megjelentek a magyar társadalomban is, ezek azonban nem tudtak hozzájárulni a műtfeldolgozás sikeres előmozdításához. Kovács Mónika (2016) kiemeli ennek hátterében a saját csoport bűneit mentegető vagy akár azokat tagadó lokális hivatalos holokausztemlékezetet. Említi itt a közelmúltban lejátszódó a Terror Háza körüli visszasságokat, a Szabadság téri „német megszállási” emlékmű körüli hatalmas társadalmi vitákat, a 2011-es Alaptörvénynek a magyar felelősséget nyíltan hárító passzusát. Kovács azt is megjegyzi, hogy nemcsak a hivatalos emlékezetben, hanem a tár-

sadalom egészében általában jellemző egy felelősségváró attitűd, melyben a társadalom tagjai felveszik a „kisember” pozícióját, aki nem tud beavatkozni a történelem sodrába, így felelősség sem terheli. Welzer Moller és Tschuggnall (2005) német transzgenerációs narratívákat vizsgálva arra jutottak, hogy a még egy olyan társadalomban is, ahogy erőteljes törekvések történtek a múlttal való szembenézésre és felelősségvállalásra, a későbbi generációk családi narratíváiban felmenőik tettei megszépülnek, az elkövető szerepből hőskökké, ellenállókká vagy áldozatokká transzformálódnak az énvédő emlékezeti torzítások nyomán. Ugyanakkor nemcsak az elkövetők utódai, hanem a korábbi áldozatok leszármazottai is igyekeznek távolodni a múlttól, a harmadik, negyedik generáció identitását már kevésbé határozza meg a holokauszt (Baruch, 2001; Chaitin, 2001 idézi Kovács Mónika, 2016).

A bocsánatkérésnek az elkövetők részéről történő gesztus mellett legalább akkora szerepe van az áldozatok elfogadási hajlandóságának, mindkét oldal közeledése szükséges a sikeres megbékéléshez. A rendszerváltás utáni, Magyarországon tapasztalható antiszemitizmus magas jelentős akadályát képezi a műltfeldolgozásnak és a megbékélésnek. A legutóbbi attitűd-felmérések szerint (Medián, 2014, 2015) a magyar megkérdezetteket általában mérsékelten érdeklik a zsidósággal kapcsolatos ügyek, a megszállási emlékművön kívül kevésbé tudtak a megemlékezési aktusokról. A holokauszt emlékezete és a második világháborús magyar szerepvállalás megítélése igencsak megosztja a lakosságot, a megkérdezetteknek csak fele véli a magyarokat felelősnek, a „napirendre térés” óhaja igen erős. A zsidóellenesség mértékében 2010-ben volt egy számottevő növekedés, azóta nagyjából változatlan szintet mutat, némileg emelkedett az utóbbi években. Pár százalékkal elutasítóbb a magyar minta az európai átlagnál, jelenleg nagyjából a magyar társadalom harmadánál jelenik meg antiszemitizmus. Egyfajta polarizáció jellemző az utóbbi években a szélsőséges attitűdök irányába. Ennek megfelelően nőtt az az áldozathibáztató, a szenvedéseket relativizáló és a múltlezárást szorgalmazó attitűd. A zsidóság iránti ellenszenv a magyar társadalomban nem számít erősnek a más csoportok iránt megnyilvánulóhoz képest, a 2015-ös felmérésben a migránsok megjelenése a kérdőívben erős hatással lehet a többi csoport megítélésére. A Medián elemzői azt emelik ki az eredményekből, hogy a „zsidó” kategóriája a magyar társadalom számára pusztán a másság egyik megnyilvánulása, az általában jellemző idegenellenesség dinamikája található meg mögötte. A tekintélyelvű-konzervatív nézetrendszer, a nacionalizmus, valamint a másság elutasítása azok a tényezők, amelyek pozitív kapcsolatban állnak az antiszemitizmussal. Összességében úgy tűnik, hogy a magyar megkérdezettek válaszaikban meglehetősen következetlennek tűnnek, általános tájékozatlanság jellemzi őket a közügyekkel kapcsolatban (Hann és Róna, 2015, 2016).

A többségi társadalom zsidósághoz és a holokauszt emlékezethez való viszonyulásmódjának áttekintése után most áttérünk a zsidóság szempontjából a holokauszt emlékének átörökítésére és a zsidó identitás formálásában játszott szerepére.

A transzgenerációs traumaátadás narratívái

A trauma generációk közötti átadásának hatalmas szakirodalma van, különösen a holokauszt túlélők és utódaik vonatkozásában. A transzgenerációs kutatások (pl. Felsen, 1998; Sigal és Weinfeld, 1989; Lowin, 1983; Auerhahn és Laub, 1998; Wiseman, Metzl és Barber, 2006) mind kitérnek a családi kommunikációs mintázatok, narratívák szerepére a trauma átadásban. A narratíváknak azért is van fontos szerepe a trauma feldolgozásában, mert egyrészt lehetővé teszik a személy számára az élmény konstrukciójának megváltoztatását, másrészt megoszthatóvá teszi a történeteket. Wohl és van Bavel (2011) eredményei szerint a holokauszt-élmények családon belüli megosztási hajlandósága jelentősen összefügg a transzgenerációs poszt-traumás stressz kialakulásával. Több kutatás kiemeli, hogy a túlélők részéről gyakran volt jellemző az átélt borzalmak megosztásának képtelensége, ami aztán a második generációban is az elbeszélhetetlenség érzetét keltette. Danieli (1998) például a „csend összeesküvéséről” beszél, amely „kettős falként” a túlélők és utódaik közé éket vernek mindkettő fél részéről (Bar-On, 1995). A harmadik generációra irányuló kutatások (pl. Bar-On és mtsai., 1998) azt jelzik, hogy a holokauszt traumája náluk is több témán keresztül kifejti hatását. A transzgenerációs trauma kutatások szerint a túlélők utódainak problémái főleg a szülők érzelmi elérhetetlenségéből (pl. Krystal, 1968; Wardi, 1995), a problémás kommunikációs mintázatokból (pl. Solomon, 1998) vagy a későbbi generációk túlzott bevonódásából erednek (pl. Bar-On, 1995).

Magyarországon a 80-as évektől Virág Teréz (pl. Virág, 1997) kezdett behatóan foglalkozni a leszármazottak lélektani folyamataival. Erős Ferenc és Ehmann Bea (Erős és Ehmann, 1996; Erős, 2001) második és harmadik generációs túlélők narratíváit elemezte a zsidó identitás és a traumafeldolgozás szempontjából. A második generációra jellemző kommunikációs elakadások ellenére a személyek nagyrésze mégiscsak megpróbálkozott a narratív rekonstrukcióval és egy koherens identitás kialakításával. Akármennyire törekedett a társadalmi rendszer elnyomni a történeteket, családon belül mindezek ellenére megtörtént a hordozott terhek „átörökítése” a fiatalabb generációk részére. Egységes volt a másodgenerációban a megkérdőzettek között az üldözött, diszkriminált csoporthoz való tartozás tudata, a holokauszt mint meghatározó elem pedig kényszerű jelleggel mindenütt része volt az önmeghatározásnak. A holokauszt ebben az értelemben identitásképző funkcióval bír, összekapcsolja a másodgeneráció tagjait. A szerzők kiemelik, hogy a zsidó csoporttagság a kommunizmus alatt és a rendszerváltás után is egy fenyegető identitás kategóriának számított. Közvetlenül a holokauszt után a társadalmi szintű elhallgatás, a későbbiekben pedig az egyre növekvő antiszemitizmus okozott identitássérüléseket. Ezzel a fenyegetettséggel az interjúk tanúsága szerint a holokauszt túlélők leszármazottai különböző módok, így például a fenyegetettség negligálásával vagy izolációval, csoporthovatartozásuk leplezésével próbáltak megküzdeni. Gyakori elem volt a megkérdőzettek között az asszimilációs törekvés, az elfogadás vágya.

Békés Vera A. (2012) oral history jellegű dokumentumok tartalomelemzésével vizsgálja holokauszt túlélők és utódaik narratíváit. Eredményei szerint az átélők az idő múltával a történetekben egyre inkább aktív, individuális ágenssé válnak, ugyanígy a támogatók aktivizálása is növekszik a szövegekben, míg a tettesek ágenciája háttérbe szorul. A beszámolóiban szintén növekvő tendenciát mutatnak a kognitív kifejezések és kauzális kapcsolatok kifejezései, amely a magyarázatkeresés, a narratíva sűrűsödésének jelenségét mutatja.

Vizsgálat

A megbékélés mintázatai zsidó családok transzgenerációs narratíváiban

A fenti elméleti megfontolások után kutatásunkban egy feltáró jellegű kvalitatív vizsgálatban mértük fel, hogy a jelenlegi társadalmi körülmények között zsidó családok különböző generációi milyen reprezentációval rendelkeznek a holokausztról, miként látják saját megítélésüket a többségi társadalom részéről, és miként vélekednek az elmúlt évek megbékélési törekvéseiről. Jelen leírásban a megbékélési folyamatokkal kapcsolatos vélekedésre fókuszálunk.

A vizsgálatban holokauszt-túlélőkkel, gyermekeikkel és unokáikkal készített interjúkat elemeztük a csoportközi viszonyok és identitásmintázatok szempontjából. A vizsgálatban résztvevő elsőgenerációs személyek zsidó származásúnak vallották magukat. Az adatok felvétele 2015 ősze és 2016 nyara között zajlott Budapesten. Összesen 11 családot kerestünk félig strukturált interjúinkkal, végül 5 fő adatait ki kellett zárni hiányosságok miatt, így 28 fő került be vizsgálati mintánkba. Az első generációs interjúalanyoknál kritérium volt a vizsgálatba való bekerüléshez, hogy legalább 1933-ban vagy előbb született személyek legyenek, hiszen így lehetnek személyes emlékeik a háborúról és a holokausztról. A második és harmadik generációs minta pedig az ő gyerekeikből és unokáikból állt.

Interjú

Az interjú során Stone, van der Haegen, Luminet és Hirst (2014) belgiumi kutatásában alkalmazott eljárása alapján irányítottan megkérdeztük interjúalanyainkat a háború alatti éhezésről, a német megszállásról és a deportálásokról. Ezeknél az eseményeknél pedig skálán értékelgettük, hogy mennyire érzik úgy, hogy befolyásolni tudták a velük történeteket, mennyit gondolnak az eseményekre, mennyit beszélnek róla.

Saját mintánkon a kérdéssort kiegészítettük egy negyedik résszel, amiben a személyeket a megbékélés különböző témáiról kérdeztük. A zsidósággal szembeni attitűdökre, valamint az észlelt másodlagos antiszemitizmusra vonatkozóan 3-3 kérdést tettünk fel, amire a meg-

kérdezetteknek egy 1-5-ig terjedő skálán kellett választ adniuk, ezeket a kérdéseket Imhoff és Banse (2009) tételei alapján állítottuk össze. Továbbá a *nyilvános bocsánatkérésekről, a megemlékezésekről* és a *kárpótlásokról* alkotott szubjektív véleményeiket, észrevételeket egy nyílt végű kérdéssorozaton keresztül tettük fel a vizsgálati személyek számára. Arra voltunk kíváncsiak, hogy mit tudnak ezekről a megbékélési gesztusokról, mennyire elégedettek velük, ill. min változtatnának, ahhoz, hogy elégedettséget érezzenek.

Értékelő skálák

Kérdőívünkben (lásd melléklet) feltett kérdéseink alapján megállapítható, hogy a másodgeneráció érzi leginkább, hogy szülei tettek volna azért, hogy másként alakuljon sorsuk, ezt maguk az átélők és a legfiatalabb generáció sokkal kevésbé látja így. Az elvárásoknak megfelelően az átélők gondolnak a legtöbbet az eseményekre, ők is beszélnek róla legtöbbet, a további generációknál ugrásszerűen csökken ezek gyakorisága. A társadalom részéről ellenségeséget, elégtelen támogatást és a trauma elismerésének hiányát is inkább az első generáció érzi, a második és harmadik generáció felé ez fokozatosan csökken. A másodlagos antiszemitizmus észlelésében azonban a harmadik generáció magasabb értéket mutat a többi generációnál, ők gyakrabban számolnak be arról, hogy úgy érzik, hogy a többségi társadalom a zsidóságot hibáztatja a holokauszttal való foglalkozás szükségességéért. Ez is megfelel a szakirodalmi elvárásoknak, hiszen talán a legfiatalabbak érzik a túllépés kényszerét és észlelik ezt a társadalom részéről is.

A megbékélés narratív mintázatai

I. A trauma társadalmi megítélése, csoportközi viszonyok:

Antiszemitizmus, az arra adott reakciók és zsidó identitás

Az interjúkban a legtöbbször megjelenő jegy, mint a megbékélés gátja, a társadalomban jelenleg tapasztalható antiszemitizmus vagy általános idegenellenesség, „zsidózás” említése, az a felett érzett harag, keserűség. Az alanyok 86%-ának a narratívájában megtalálni az antiszemitizmus érzékelésére utaló kifejezéseket.

„arra lenne szükség, hogy másként beszéljenek kisebbségekről, holokausztról, megemlékezésen, zsidóságról, cigányságról, általában szebben kéne beszélni és nem migránsozni, ezek mind ugyanazt keltik” (3. család/1. generáció)

„akkor tanítsuk már úgy a fiainkat, hogy ők ne legyenek szükségszerűen xenofóbok és pontosan tudom, hogyha most is egy külső erő ránk kényszerítene valami ilyet, akkor Magyarországon az emberek 90%-a az engem is vagonírozna, gondolkodás nélkül” (5. család/3. generáció)

„aki nem mert engem elbűjtatni... most magába szálljon, és azt mondja ‘Majd ezentúl már

bátrabb leszek, és szégyellem magam.’, de hát ezt látva, ezt a szörnyűséget, csak növelte az antiszemitizmusát, szóval ez nagyon rossz volt.” (11. család/1. generáció)

Több válaszban visszatérően az antiszemitizmusra, a gyűlölködésre, mint a magyarságban esszenciálisan benne levő jegyre utalnak.

„A magyarok nem tanulnak semmiből, hogy a vériükben van, a génjeikbe van a gyűlölet.” (6. család/1. generáció)

„annyira zsigeri antiszemitizmus él az emberekben... nem lehet kiírtani. Hát olyan természetességgel ütötte fel a fejét újra az antiszemitizmus, mintha soha el se múlt volna, én úgy érzem, hogy az mindig is itt bujkált valahol a mélyben akkor is. De hát voltak évek, amikor erről kvázi nem volt ildomos ugye beszélni; le volt fojtva” (8. család/1. generáció)

„aki itt maradt, az próbált élni és olyanná válni, mint a többiek, azt hitték, azt hittük, hogy ezzel megoldódik a zsidókérdés, ezzel meg lehet oldani a zsidókérdést. Nem lehet megoldani, ez a gyűlölet valami zsigeri dolog” (3. család/1. generáció)

Említik, hogy egyre nyíltabb és intenzívebb lett az utóbbi időben. Többen hangsúlyozták ugyanakkor, hogy a társadalom megosztott ebből a szempontból, nem mindenki előítéletes. Ennek ellentmondásos jellege látszik a következő példán:

„nekem megvan a véleményem a magyar társadalomról... nincs társadalom, hát érted, rengeteg normális ember van” (7. család/1. generáció)

Ellenérzések jelentek meg a szélsőjobboldali csoportok tevékenységével, a nyílt holokauszttagadással kapcsolatban. A többségi társadalom bűnbak-képzési tendenciája jelenik meg a következőkben:

„ha egy kicsit is valami elégedetlenség van, na, akkor rögtön sorra kerülünk” (1. család/2. generáció)

Megjelent az interjúkban az antiszemitizmussal összefüggésben a zsidó származás említésével kapcsolatos szorongás, a rejtőzködés kényszere, a zsidó csoportthovatartozás tabu jellege.

„suttogva beszél velem. Odajön és azt mondja, hogy: ‘Tudod, hogy a K. is magunk fajta?’. Itt nincs több ‘Zs.’... Mondhassam azt is, hogy zsidó vagyok. És mondhassam azt is, hogy én nem vagyok zsidó... És nem vagyok ‘Zsé’. (9. család/1. generáció)

„máig bennem egy szorongás van, nem merem megmondani, hogy zsidó vagyok” (10. család/1. generáció)

„állandóan rettegek, amikor ilyen téma szóba kerül” (10. család/2. generáció)

A zsidó csoporttal való azonosulás ambivalenciája szintén jellemző volt. Előfordult, hogy valaki szégyenről számolt be zsidó származásával kapcsolatban.

„De nem is rakok ki magamra Dávid-csillagot” (9. család/3. generáció)

„mostanában nem nagyon azonosulok a magyarral, az európai meg nem azonosul velem... marad ez a kis magány... Ugyanakkor a zsidó... de például én nekem az égvilágon nem volt soha semmi közöm ugye a zsidó közösségekhez, szóval, csak éppen velük együtt szoknak legyilkolni, ha éppen legyilkolnak.” (11. család/1. generáció)

A fenyegetésekre való válaszként megjelent a narratívákban a társadalmi izoláció, a társadalmi érintkezésnek a szűk, saját csoportra korlátozódó módja. A burookban élés, a többségi társadalomtól való elhatárolódás, a két csoport elkülönülése is többször megjelent az interjúkban.

Inkluzív-exkluzív áldozatiság

Az elszenvedett sérelmek kapcsán interjúalanyaink gyakran spontán módon említették más csoportok („kiteleptettek, a második világháború nem zsidó áldozatai, a Don-kanyarban elesettek, keresztények a kommunizmus idején”) múltbeli szenvedését.

„nagyon örülök, amikor látom, hogy, hogy hát hogy ugyan úgy a falu mártírjainak tartják a zsidó elhurcoltatkat, mint a katonákat mondjuk vagy civil áldozatokat” (8. család/2. generáció)

„nagyon átérzem azt, hogy másnak is van vesztesége. És nem zsidó veszteséggént éltem meg, hanem háborús veszteségnek az egészet” (9. család/1. generáció)

„egyáltalában nem felejtettük el a más áldozatokat... De igazuk van, nagyon gyakran az a látogat, hogy ez hangosabb, és hogy ez Nyugaton is mindig divatosabb” (11. család/1. generáció)

Az áldozatiság közösségének érzése a mai társadalomban tapasztalható előítéletek szempontjából is megjelent. Többen említették itt a cigányság helyzetével való közösséget, vagy a migránsoknak való segítség erkölcsi kötelességét.

„az is iszonyatosan zavar, amikor cigányoznak” (10. család/2. generáció)

„nem voltam képes, hogy kimenjek a Keletibe és egy ilyen személyes kontaktusban ezt... és akkor ez megint olyan, hogy akkor szégyeltem magam, mert azt gondolom, hogy hát basszus, ha valakinek akkor...” (7. család/2. generáció)

A magyar társadalomban tapasztalható versengő áldozatiságnak, a sérelmek összemérésének elítélését említették többen.

„mindenki úgy érzi, hogy az ő hozzátartozója igazán az áldozat. Hát, ahogy szerintem ma van olyan, hogy ‘zsidó, zsidóbb, még zsidóbb’, olyan, hogy ‘áldozat, áldozatabb, még áldozatabb’, olyan nincs” (9. család/1. generáció)

Az inkluzív áldozatiság elutasítása, az exkluzív áldozattudat is megjelent az interjúkban, páran említették a megemlékezéseknél az áldozatok egybevonásával szembeni ellenérzésü-

ket. Hangsúlyozták a holokauszt egyediségét, mással való összehasonlításának képtelenségét.

„Mert azt mondják, hogy mi is nagyon sokat szenvedtünk és nem képesek azt belátni, hogy más volt.” (8. család/1. generáció)

„voltak más áldozatok is, igen, de nem keverjük a szezont a fazonnal” (5. család/2. generáció)

„én magam is habozok dönteni... hajlok arra, hogy a 250.000 Don-kanyarban elpusztult magyar katonát ugyanúgy áldozatnak tekintsem, mint az elpusztított zsidóságot... Úgyhogy azt, ha az emlékművek összemismásolják a zsidó holokausztot más áldozatok tiszteletével, azt nem tartom tisztességesnek.” (9. család/1. generáció)

II. Bocsánatkérések

A bocsánatkérésekkel kapcsolatban egyetlen alanyunk sem tudott pontosan megnevezni magyar részről történő hivatalos bocsánatkérést. Ha utaltak is ilyenre, mindig kifejezték, hogy nem biztosak benne, nem tudják pontosan, hogy volt-e ilyen. A minta kétharmada (68%) nemzetközi példát említett, és a német példa a magyar bocsánatkérésekkel szembe állítva jelent meg.

„A németek más emberek lettek... tudtak szakítani a múltjukkal, és egy demokratikus ország lett belőlük.” (6. család/1. generáció)

„hogy náci háborús bűnösök gyerekei unokái kérnek bocsánatot... Magyarországon ez elképzelhetetlen.” (8. család/2. generáció)

Abban az esetben, ahogy említettek magyar hivatalos bocsánatkérést, kiemelték annak manipulatív, hiteltelen és kényszerű jellegét. Egyetlen megkérdezett sem fejezett ki maradéktalan elégedettséget. Visszatérő téma a bocsánatkéréseknél, hogy sürgősségellenek vagy lehetetlennek tartják. Nem gondolják, hogy ezt kollektíven és ennyi év távlatából hatékonyan lehet közvetíteni. Főként azok nem, akik antiszemitizmust érzékelnek.

„A bocsánatkérés az tökéletesen hidegen hagy... Tehát az, hogy most én bocsánatot kérek az ország nevében a túlélőktől... mi köze hozzá? Hát ő nem is élt akkor.” (2. család/2. generáció)

„Magyarországon ki kér bocsánatot kitől, tehát hogy ez már nem egy ilyen evidencia.” (7. család/2. generáció)

„nem gondolom, hogy a társadalomnak kellene bocsánatot kérni, merthogy a német kormány meg társadalom ugye sokszor bocsánatot kért, de valójában miért kér bocsánatot, mert nem ők csináltak semmit, hanem a nagyszülei” (1. család/3. generáció)

„egy elvesztett gyerekkort nem lehet visszahozni” (10. család/1. generáció)

A túllépés igénye főleg a harmadik generáció részéről jelent meg:

„Túl sokat beszélünk a zsidók második világháborús szenvedéseiről és elfelejtjük, hogy más

áldozatok is voltak... aki nem érintett ebben a témában, valószínű már tényleg azt mondja, hogy már elég, erről ne beszéljünk ennyit és ne legyen ez minden egyes alkalomkor téma, tehát meg lehet valahogy érteni azt a réteget is, de aki meg érintett benne, az nyilván másképp gondolkodik” (6. család/2. generáció)

Több embernél egész egyértelműen megjelenik az ambivalencia a holokauszt emlékének fenntartása és a múlt lezárása között:

„Azért nem elfelejteni... Mondom én, aki jól elfelejtettem, de igazándiból azt gondolom, hogy nem lenne szabad hagyni” (9. család/2. generáció)

„Ma már nem kellene ennyit a holokausztról beszélgetni, hanem végleg le kéne zárni a múltat... Én úgy gondolom, hogy erről beszélni kell, mert legyen róla mindenféle dokumentum és ez ne halljon el soha, hogy erről mindig tudjanak” (6. család/2. generáció)

„És bocsánatkérést nem tudnék elkívánni... nem! Szóval az, hogy valamilyen hivatalos szervek vagy kormány, vagy valaki olyan, aki jogutódja akkori bűnösöknek, egyszer! egyszer mondja azt, hogy ‘sajnáljuk, hogy magyarok ezt csinálták!’ (9. család/1. generáció)

Az interjúalanyaink egy része a magyar felelősségvállalás hiányát sérelmezte, hangsúlyozták deportálásokban való bűnrészességgel való szembenézés szükségességét.

„És még büszkék is voltak erre, hogy Magyarországon először volt, még nem volt Hitler... Boldogan kiszolgálták.” (7. család/1. generáció)

„Az bosszant, amikor úgy csinálnak, mint hogy ha senkinek semmilyen köze nem lenne ahhoz, ami történt a második világháború kapcsán.” (7. család/2. generáció)

„mi az, hogy jött a megszállás és jöttek a németek és jött a deportálás tehát ez a passzív szerkezet?!” (8. család/2. generáció)

„Tehát a némaság és az elmaszatozás a legjellemzőbb.” (8. család/2. generáció)

„az egész dologgal Magyarország nem nézett szembe, ahogy Németország szembenézett vele és ez egy gyalázat... a magyaroknak kéne bocsánatot kérni. Magyar vonatokkal, magyar csendőrökkel vitték Auschwitzba az embereket.” (10. család/1. generáció)

„semmilyen európai országba ilyen gyorsan össze nem állították akkor a zsidók névsorát, lakását, és olyan gyorsan elindították a marhavagonokat, hogy alig tudták fogadni” (2. család/1. generáció)

Kiemelték többen, hogy a holokauszt nemcsak a zsidóság, hanem az egész nemzet traumája kellene, hogy legyen.

Egyes alanyok kitértek ugyanakkor a zsidóság felelősségére is a deportálásokban. Kritizálták a zsidóság túlzott passzivitását.

„mai napig átkozom, ahogy csak el lehet átkozni valakit, a zsidó tanácsot...ez a, ez az engedelmesség ugye, mindig mindenben?” (8. család/1. generáció)

„aki ki tudott állni a sorsáért, és nem, tehát szembefordult és nem mint a birka, hogy azért ilyenek is voltak igen, volt egy pár...harag is van, hogy nem értem, hogy az én szüleim hogy tudtak '44 után itt maradni és nem elmenni” (10. család/1. generáció)

„szemben az egész magyarsággal és tényleg az összes magyar hülye zsidóval, én tudtam Auschwitzról is” (11. család/1. generáció)

Ugyanakkor megjelenik a túlélők szégyene is.

„van egyfajta lelkiismeret-furdalás egyesekben, hogy ugye ő túlélte, ő megmenekült” (9. család/2. generáció)

III. Megemlékezések, emlékművek

A személyek közel harmada elégedett, szintén közel harmada elégedetlen a magyar emlékművekkel, megemlékezésekkel. Egy részük nem tudott emlékműveket felsorolni, felidézni, mások kettősen viszonyulnak a magyar emlékművekhez. A Szabadság téri emlékmű kizárólag negatív értékeléssel jelent meg szemben a nemzetközi emlékművekkel (berlini, párizsi, varsói). A megemlékezésekre pozitív hazai példaként főként a Cipők a Duna-parton emlékálítást, a botlatóköveket, a Csillagos házak projektet említették legtöbbször. Ezek a pozitív példák főként zsidó közösségektől vagy magánemberektől jövő kezdeményezések voltak, a felülről jövő szerveződéssel szemben tapasztalható volt egy ellenérzés, az állami megemlékezéseket alanyaink kritikákkal illették („gagyi, bohóckodás, teátrális, komolytalan”).

„Hát nem az emlékművekkel van a baj, hát nincsen igazán együttérző társadalom hozzá” (3. család/2. generáció)

Magával a megemlékezéssel néhányan azért elutasítók, mert tartanak a többségi társadalom ellenállásától, a másodlagos antiszemitizmus megjelenésétől.

„célravezetőbb tudna lenni, ha nem lenne ennyi megemlékezés és az nem váltana ki ennyi ellenállást és dühöt” (10. család/2. generáció)

Az iskolai megemlékezésekkel kapcsolatban vegyesek a reakciók, azt hangsúlyozták a megkérdezettek, hogy az akkor hatékony, ha megfelelő tartalommal töltik meg.

IV. Kárpótlások, támogatás

A kárpótlásokkal, segítségnyújtással kapcsolatban alanyaink leginkább nemzetközi, illetve német, amerikai, izraeli zsidó szervezetek segítségére utaltak, ha meg is jelenik hazai anyagi támogatás, annak csekély jellegét vagy megkésett érkezését hangsúlyozzák.

Visszatérő gondolat ennél a kérdésnél az is, hogy a szenvedés, a veszteség nem váltható pénzre, így erre nem is tartanának igényt.

„Nincs olyan kárpótlás, amivel a halottakat fel lehetne támasztani. Bármilyen kárpótlást adnak, bármennyi pénzt, ők akkor is ott haltak meg szörnyű körülmények között.” (6. család/1. generáció)

Néhányan említették, hogy a kárpótlások helyett a párbeszéd megkezdése lenne célravezető.

Megbeszélés

A mai, 21. század eleji magyarországi viszonyok között a zsidó társadalmi kategóriával való azonosulás ugyanolyan nehézségekbe ütközik, mint ahogy azt a több évtizede felvett interjúk narratívái (Erős és Ehmann, 1996; Erős, 2001) akkoriban mutatták. Intenzív diskurzusok zajlanak róla a politikában és a közéletben egyaránt, heves társadalmi reakciók övezik a különböző megemlékezési aktusokat, a társadalmi megbékélés elégtelensége mutatkozik a holokauszt traumájának feldolgozásában. Zsidó családok különböző generációival készített interjúink világosan megmutatják azt az ambivalenciát, amit mind az átélők, mint leszármazottjaik éreznek a megbékélési kísérletek: bocsánatkérések, kárpótlások, megemlékezések kapcsán. A társadalmat átható általános idegenellenesség lehetetlenné teszi a békés együttélés, a múlton való túllépés lehetőségeit, bármennyire is van óhaja erre magának az érintett csoportnak is. Láthattuk, hogy a holokauszt borzalmait átélőkben még él a társadalmi megemlékezés igénye, a későbbi generációk azonban egyre inkább szorgalmazzák a múlt feledését. Wohl, Hornsey és Philpot (2011) modelljében a sikeres megbékélést egy bocsánatkérési gesztus indítja el az elkövetők részéről, melyet elfogadnak az áldozatok, és elkezdődik a közös múltértelmezés kialakítása, a jóvátétel folyamata, mindezek után következhet csak a történeteken való túllépés és a pozitív együttélés.

Láthatjuk, hogy a holokauszt traumájának hazai feldolgozási folyamatában szinte egyik lépés sem teljesült maradéktalanul. Alanyaink közül senki nem tudott pontosan felidézni magyar bocsánatkérési gesztust, annak ellenére, hogy több ilyen hivatalos gesztus történt politikai vezetők részéről az elmúlt években. Ez fakadhat egyrészt abból, hogy az áldozatok motiváltak a bocsánatkérések elfelejtésére, hiszen azok a trauma feledéséhez, az áldozat pozíció elvesztéséhez vezethetnek, ami kétségbe vonná az elszenvedett és még fel nem dolgozott üldöztetések súlyosságát. Másrészt eredhet abból is, hogy a bocsánatkéréssel megcélzott áldozatok valóban üresnek, hiteltelenek, a bocsánatkérők érdekeit szolgálónak tartják ezeket a megnyilvánulásokat. A bocsánatkérés paradox hatása (Blatz és mtsai, 2009; Zaiser és Giner-Sorolla, 2013), hogy a valamikori elkövetők érezhetik úgy, hogy ezzel felmentést kaptak a múltbeli bűnökért és nem érzik a továbbiakban az áldozatok megkövetésének kötelességét és nem is törekednek a továbbiakban a jóvátételre. Az áldozatokra hárítják a felelősséget a bocsánatkérés elfogadásában. Az interjúkban meg is találtuk az áldozatok részéről a megbocsátásra irányuló nyomást, melyet egyesek el is fogadnak és annak ellenére, hogy nem tartják

kielégítőnek a bocsánatkérést, mégis a túllépést szorgalmazzák. A bocsánatkérés ebben az esetben csak egy kifelé, a nemzetközi közösség felé irányuló látszatgesztus, ami a morális közösségbe való visszafogadás célját szolgálja (Shnabel és Nadler, 2008) és nem az áldozatok kiengesztelésének szándéka, ennek következtében az áldozatokban nem vált ki valódi megbocsátást. Megkérdezett személyeink ebben is ambivalensek: úgy érzik, hogy ennyi év távlatából az ilyen kollektív bocsánatkérésnek nincs értelme, ugyanakkor mégis kifejezik igényüket a megkövetés valamilyen formájára. Ezek a megkésett bocsánatkérési aktusok nem érik el a céljukat, az áldozatok sérelmeit nem oldják fel, akik a traumát így hordozzák tovább magukkal. A megemlékezésekkel kapcsolatban szintén ez a kettősség figyelhető meg alanyaink válaszaiban. Smelser (2004) az emlékműveket és múzeumokat úgy definiálja, mint a feldolgozásnak az egyik lehetséges hosszú távú eredményét, tehát az emlékműveknek valahol a feldolgozott, konszenzusos emlékezetet kellene tükrözniük. Ugyanakkor, ha a megemlékezéseket eszközként használjuk, amelyben az aktuális politika emlékezet-felfogása kap teret, akkor ellenállásba ütközik ezek elfogadása. Ezért is megosztott a magyar emlékművek értékelése. A Szabadság téri emlékmű vita kapcsán életre kelt versengő reprezentációk ebben az esetben meg is testesülnek a téren egymással szemben álló hivatalos és személyes megemlékezés objektumaiban. A „német megszállási” emlékmű az áldozatok részéről szimbóluma a különböző múltértelmezéseknek, a tettekért való felelősség hártásának és a jelenben tapasztalt ellenségességnek.

A megemlékezés egyéb formáiban, például a holokauszt emléknaphoz, a holokauszt oktatáshoz nagyon hasonló volt az interjúban résztvevő személyeink viszonyulása. Hiába van tehát holokausztoktatás, azt nem tartják feltétlen hatékonynak és célravezetőnek.

A többségi társadalom részéről elmaradt kielégítő megemlékezési formák helyett a zsidóság megteremtette magának a számára megfelelő megemlékezési módokat. Érdekes itt megemlíteni még a társadalom részéről megjelent ellenemlékezet spontán megnyilvánulásaként azt a családi narratíva gyűjteményt, amely „A holokauszt és a családom” nevű Facebook-csoport bejegyzéseiből jött létre, végül kötetként meg is jelent ugyanezen a címen 2015-ben a Park Könyvkiadó gondozásában (Fenyves, Szalay, 2015). Ezeknek a belülről jövő pozitívnak ítélt kezdeményezéseknek (pl. botlatókövek) azonban szembe kell nézni azzal a nehézséggel, hogy továbbra is csak az egyik fél emlékezetét képviselik és nem alakítanak ki közös emlékezetet a társadalom egészében. A megbékélés feltételeként láthattuk a közös eseményértelmezések, narratívák kialakításának szükségességét, de láthatjuk, hogy zsidó megkérdezetteink is sokszor a többségi társadalom, a magyar társas kategória ellenében fogalmazzák meg reprezentációikat. A megbékélés sikerességéhez a békéltető gesztusok elfogadására is szükség van.

A jelenlegi magyar társadalomban az „el-nem-ismerés” nemcsak a védekező történelem-reprezentációban, hanem a jelenleg tapasztalható antiszemitizmuson keresztül is megmutatkozik, amelyet a különböző emlékművek és megemlékezésektől függetlenül is észlelnek az

zsidó csoport tagjai. Interjúalanyainak többször utaltak a magyarságban levő idegengyűlölet esszenciális jellegére, ami azt jelzi, hogy még csak nem is tudják elővételezni a békés együttélés narratíváját. Folyamatos ellentmondásban nyilatkoznak meg a holokauszt-emlékezetről, amelynek oka egyfelől a személyes és globális emlékezet keveredése, a közös történelmi reprezentáció hiánya lehet. Az erősödő távolodás és a saját csoportszintű múlt reprezentációhoz való ragaszkodás következtében nem alakulhat ki olyan közös emlékezés, amely elősegíthetné a megbékélést. Ahogy láttuk, a közös értelmezések kialakításának feltétele az elkövetők részéről bűneik bevallása (Wohl, Hornsey és Philpot, 2011). Világos, hogy az elkövető csoport tagjainak jelentős lépéseket kell tennie a múltbeli tettekkel való megbékélés érdekében, ugyanakkor ez ilyen mértékű antiszemitizmus mellett elképzelhetetlennek látszik. Nem csoda hát, hogy maguk az áldozatok sem tudják pontosan megfogalmazni, hogy mivel lehetne őket megbékíteni, a velük történeteket kompenzálni.

Eredményeink arra utalnak, hogy alanyaink számára a zsidó identitás továbbra is fenyegetett jellegű, sok esetben szorongással élnek meg a zsidó csoporthoz való tartozást és erre sokak még ma is izolációval reagálnak, ami pedig csak tovább szélesíti a különböző társadalmi csoportok közötti szakadékot. A jelenleg Magyarországon tapasztalható antiszemitizmus nyomán kialakuló félelem, neheztelés miatt sokan kialakítják a többségi társadalomtól való elkülönülés formáit. A többségi társadalommal való közös kategóriatagság helyett így kialakulhat más üldözött csoportokkal való szolidaritás vagyis a kirekesztettség nyomán fellépő inkluzív áldozatiság. Jól tudjuk azonban az áldozatszerep kutatásokból, hogy a sérelmek legalább ugyanilyen könnyen fordulhatnak át mások iránti agresszióba, még tovább fokozva a társadalmi csoportok közötti feszültségeket. A többségi társadalom általi elutasítottság megélésének egy másik vetülete lehet az áldozathibáztatás internalizálása, vagyis az önvád. Aleida Assmann (2016) három modellt ír le a sérelmek versenyeztetésének elkerülésére. Úgy véli, hogy az inkluzív áldozatiság, melyet az áldozatszerep kutatások is említenek, az elkövetők felelősségének elmosásának veszélyét hordozza. Az összekapcsolt vagy többirányú emlékezet – Micheal Rothberg modellje – minden emlékezőközösséget magába foglal, az egyes kiemelkedő traumákat pedig modellként tekinti a többi trauma számára, amely így szolidaritást teremt a csoportok között. Assman azonban a dialogikus emlékezet megoldását javasolja, amelyben áldozatok és elkövetők elismerik egymás szempontjait és saját emlékezetükbe integrálják a másik traumáit. A magyarországi versengő emlékezetrepresentációk azonban egyelőre nem teremtik meg a dialógikus emlékezet kialakításának lehetőségét.

Alanyaink válaszaiban gyakori volt az ambivalencia az áldozat szereppel való azonosulásban: egyrészt megjelenik bennük a trauma elismerése és a feldolgozás iránti igény, ugyanakkor tartanak a társadalom elutasításától, az áldozathibáztatástól. A zsidó kisebbség részéről sokkal inkább meg kell harcolni a sérelmek elismerésért, az áldozat szerepért egy olyan társadalomban, amely maga is áldozatként definiálja magát. Hiába jelöli ki számunkra a globális

emlékezet az áldozat szerepet, ha a lokális emlékezet ennek ellentmond. Láthatjuk ebből, hogy ezek a morális szerepeknek a kijelölése korántsem olyan egyértelmű, a szerepek definíciója az egyes csoportok konstrukciós folyamatain alapul. Azokban a helyzetekben, ahol nem tisztázottak az egyes felek kötelességei és jogai sem, a történelmi sérelmekben a felelősség és a jóvátétel kérdései megoldatlanok maradnak (Gross, 2001 idézi Vollhardt, 2012), a felelősségvállalás hátráltatása gyakran átcsúszik áldozathibáztatásba és ellenségességbe. Különösen érvényes ez azokban a kultúrákban, ahol az áldozat szerep alapvető eleme a többségi csoport-identitásnak (Bar-Tal és mtsai., 2009). A magyar történelmi reprezentációkra irányuló korábbi kutatások (László, 2005, 2014) a magyar nemzeti identitásban a kollektíváldozat-szerep meglétét mutatják. Magyarországon ez az egész nemzetre kiterjedő áldozat-identitás különösen bonyolulttá teszi a kisebbségi csoportok sérelmeihez való viszonyulást, különösen azoknál az eseményeknél, ahol részben a többségi társadalom felelős ezekért a sérelmekért.

Eddigi kutatások szerint a versengő áldozatiság nemcsak egymással konfliktusban levő feleknél jelenik meg (pl. izraeliek és palesztinok, lásd Noor és mtsai., 2012), hanem akár egymástól független kisebbségi csoportok között is, melyek a többségi társadalom elismeréséért versengenek egymással (pl. a gyarmatosítás afrikai és a holokauszt zsidó áldozatai Belgiumban; lásd De Guissme, Licata De Guissme, Licata, Bilewicz, Fülöp, Kővágó, Petrovic, előkészületben). Magyar és lengyel mintán pedig azt találtuk (De Guissme, Licata, Bilewicz, Fülöp, Kővágó, Petrovic, előkészületben), hogy akár a többségi társadalom és egyes kisebbségi csoportok között is előfordulhat a versengő áldozatiság jelensége. Magyar kontextusban azt tapasztaltuk, hogy akik szemében a kommunizmus áldozatainak elismerése a zsidóság traumája miatt szorul háttérbe, vagyis akik versengő áldozattudatot mutatnak, sokkal hajlamosabbak antiszemita attitűdökre. Az identitás labilitása, sérülékenysége tehát kulcstényező a történelmi és jelenlegi sérelmekhez való viszonyulásban.

Kutatásunkban egyértelműen megjelenik zsidó személyek narratíváiban, hogy milyen nehézségeket okoz számukra a többségi társadalom felelősség-hárító, saját áldozatiságot hangsúlyozó viszonyulásmódja. A magyar többségi társadalom részéről megjelenő versengés az áldozat szerepért és a saját áldozatiság exkluzív szemlélete hozzájárul ahhoz, hogy a kisebbségi csoportok, így a zsidóság traumája elváljék a többség ügyeitől és a megfelelő elismerés hiányában továbbra is az identitás alapja lesz a későbbi generációk számára. A csoportok közötti határvonalak pedig kiszolgáltatják a múltból való megemlékezést az aktuálpolitikai érdekeknek. Abban, hogy megtörténjen mások áldozat élményének elismerése, a közös erkölcsi közösség kialakítása, segíthet legalább a viszonyok komplexitásának elismerése, mások szenvedésének meghallgatására való nyitottság. Az ún. *stratégiai inkluzív áldozatiság* (Cohrs, McNeill és Vollhardt, 2015), melyben más áldozatok felé fordulás inkább csak névleges és főként a múltfeldolgozásra irányuló nyomás alakítja ki, különösen valószínű olyan csoportoknál, melyek saját szenvedése sem feldolgozott és saját státusza is instabil és fe-

nyezetett. A *külső csoportok felé irányuló inkluzív áldozatiság* (Cohrs, McNeill és Vollhardt, 2015) azonban a kisebbségi csoportok egyenlő jogainak valódi támogatását jelenti, szenvedéseik elismerését és áldozat pozícióból való kimozdulásuk elősegítését. Úgy tűnik, az általunk megkérdezett zsidó személyek a megbékélési kísérleteket, az ő áldozat történeteikre irányuló figyelmet inkább stratégiai inkluzív áldozatiságként élik meg, amelyben az áldozatok megkövetése főként a globális közösségnek és a morális imázs megőrzésének szól. Ez a politikusok által képviselt, nyugati minta alapján átvett, globalizált, ritualizálódott, intézményesített forma létezik napjainkban Magyarországon is mind a megemlékezések, mind a bocsánatkérések terén, melyet azonban nem sikerült adaptálni a nemzet egyedi történelmi tapasztalataihoz és az itteni társadalmi csoportok identitásszükségleteihez.

IRODALOM

- Adorno, T. W. (1955). Schuld und Abwehr. In: Pollock, F. (szerk.), *Gruppenexperiment*. Frankfurt: Europäische Verlagsanstalt, 278-428.
- Agora, Zs. (2016). Áldozatból agresszor. Náci propagandabeszédek történeti-pszichológiai kontextusban In: Balogh, L. L., Valastyán, T. *Az áldozat reprezentációi*. Debreceni Egyetemi Kiadó, 291-314.
- Alexander, J. C. (2014). Holokauszt és trauma: Morális univerzalizmus Nyugaton In: Szász, A., Zombory, M. (szerk.), *Transznacionális politika és a holokauszt emlékezettörténete*. Budapest: Befejezetlen Múlt Alapítvány, 66-144.
- Alexander, M. G., Brewer, M. B., Livingston, R. W. (2005). Putting stereotype content in context: Image theory and interethnic stereotypes. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 31(6), 781-794.
- Assman, A. (2014). A holokauszt – globális emlékezet? Egy új emlékezetközösség kiterjedtsége és korlátai. In: Szász, A., Zombory, M. (szerk.), *Transznacionális politika és a holokauszt emlékezettörténete*. Budapest: Befejezetlen Múlt Alapítvány, 167-184.
- Assman, A (2016). *Rossz közérzet az emlékezetkultúrában*. Budapest: Múlt és Jövő Kiadó.
- Auerhahn, N. C., Laub, D. (1998). Intergenerational memory of the Holocaust. In Danieli, Y. (szerk.), *International handbook of multigenerational legacies of trauma*. New York: Plenum Press, 21–41.
- Balogh, L. L. (2016). Az emlékezetpolitika és az áldozat elbeszélései In: Balogh, L. L., Valastyán, T. *Az áldozat reprezentációi*. Debreceni Egyetemi Kiadó, 361-384.
- Barkan, E. (2000). *The Guilt of Nations: Restitution and Negotiating Historical Injustices*. New York: Norton.
- Bar-On, D. (1995). *Fear and Hope: Three Generations and the Holocaust*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

- Bar-On, D., Eland, J., Kleber, R. J., Krell, R., Moore, Y., Sagi, A., Soriano, E., Suedfeld, P., van der Velden, P.G., van Ijzendoorn, M. H. (1998). Multigenerational perspectives on coping with the holocaust experience: an attachment perspective for the developmental sequelae of trauma across generations. *International Journal of Behavioral Development*, 92, 315-338.
- Bar-Tal, D. (2007). Sociopsychological foundations of intractable conflicts. *American Behavioral Scientist*, 50, 1430-1453.
- Bar-Tal, D., Antebi, D. (1992). Siege Mentality in Israel. *International Journal of Intercultural Relations*, 16, 251-275.
- Bar-Tal, D., Cehajic-Clancy, S. (2014). From collective victimhood to social reconciliation: Outlining a conceptual framework. In Spini, D., Elcheroth, G., Corkalo Biruski, D. (szerk.), *War, Community and Social Change: Collective Experiences in the Former Yugoslavia*. New York: Springer, 125-136.
- Bar-Tal, D., Chernyak-Hai, L., Schori, N., Gundar, A. (2009). A sense of self-perceived collective victimhood in intractable conflicts. *International Red Cross Review*, 91, 229-277.
- Békés, V. A. (2012). *Trauma és narratíva*. Budapest: Ad Librum Kiadó.
- Bergmann, W. (2006). Nicht immer als Tätervolk dastehen – Zum Phänomen des Schuldabwehr-Antisemitismus in Deutschland. In: Ansorge, D. (szerk.), *Antisemitismus in Europa und in der arabischen Welt*. Paderborn-Frankfurt, Germany: Bonifatius Verlag, 81–106.
- Bibó, I. (1946; 2004). A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In: Uő: *Válogatott tanulmányok*. Budapest: Magvető.
- Bilali, R. (2013). National narrative and social psychological influences in Türks' denial of the mass killings of Armenians as genocide. *Journal of Social Issues*, 69, 16-33.
- Bilewicz, M., Stefaniak, A. (2013). Can a victim be responsible? Antisemitic consequences of victimhood-based identity and competitive victimhood in Poland. In: Bokus, B. (szerk.), *Responsibility: An Interdisciplinary Perspective*. Warszawa: Lexem.
- Bilewicz, M., Vollhardt, J. R. (2012). Evil transformations: Psychological processes underlying genocide and mass killing. In Golec De Zavala, A., Cichocka, A. (szerk.), *Social Psychology of Social Problems. The Intergroup Context*. New York: Palgrave Macmillan, 280–307.
- Braham, R. L. (2015). Magyarország: hadjárat a holokauszt történelmi emlékezete ellen. In: Braham, R. L., Kovács, A. (szerk.), *A holokauszt Magyarországon hetven év múltán – Történelem és emlékezet*. Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 229-261.
- Braham, R. L., Kovács, A. (2016). *A holokauszt Magyarországon hetven év múltán – Történelem és emlékezet*. Budapest: Múlt és Jövő Kiadó
- Branscombe, N. R., Miron, A. M. (2004). Interpreting the ingroup's negative actions toward another group: Emotional reactions to appraised harm. In: Tiedens, L. Z., Leach, C. W. (szerk.), *The Social Life of Emotions*. New York: Cambridge University Press. 314-335.
- Branscombe, N. R., Warner, R. H., Klar, Y., Fernández, S. (2015). Historical group victimization entails moral obligations for descendants. *Journal of Experimental Social Psychology*, 59, 52-64.
- Cárdenas, M., Páez, D., Rimé, B., Bilbao, Á., Asún, D. (2014). Personal emotions, emotional climate, social sharing, beliefs, and values among people affected and unaffected by past political violence. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, Vol 20(4), 452-464.

- Čehajić, S. (2012). Coming to terms with the past marked by collective violence: the question of collective (moral) responsibility. In: Simic, O., Volcic, Z. (szerk.), *Peace Psychology in the Balkans*. Springer, 235-244.
- Čehajić, S., Brown, R. J. (2010). Silencing the Past: effect of intergroup contact on acknowledgment of ingroup atrocities. *Social Psychological and Personality Science*, 1(2), 190-196.
- Čehajić, S., Brown, R. J., Castano, E. (2008). Forgive and forget. Antecedents and consequences of intergroup forgiveness in Bosnia and Herzegovina. *Political Psychology*, 29, 351-367.
- Čehajić, S., Effron, D., Halperin, E., Liberman, V., Ross, L. (2011). Affirmation, Acknowledgment of Ingroup Responsibility, Group-based Guilt, and Support for Reparative Measures. *Journal of Personality and Social Psychology*, 101, 256-270.
- Cohrs, J. C., McNeill, A., és Vollhardt, J. R. (2015). The two-sided role of inclusive victimhood for intergroup reconciliation: Evidence from Northern Ireland. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 21, 634-647.
- Csepeli, Gy., Murányi, I., Prazsák, G (2011). *Új tekintélyelvűség a mai Magyarországon*. Budapest: Apeiron Kiadó.
- Csepeli, Gy. (2016). *A meg nem gondolt gondolat*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Danieli, Y. (1998). Introduction: History and Conceptual Foundations. In: Danieli, Y. (szerk.), *International Handbook of Multigenerational Legacies of Trauma*. New York: Plenum Press, 1-17.
- De Guissem, L. Licata, L. Bilewicz, M., Fülöp, É., Kővágó, P., Petrovic, N. (előkészületben). From lack of recognition to competitive victimhood.
- Erős F., Ehmann B. (1996). Az identitásfejlődés tükröződése az önéletrajzi elbeszélésben. In: Erős F. (szerk.), *Azonosság és különbség*. Budapest: Scientia Humana.
- Erős F. (2001). Narratív rekonstrukciók és identitás-stratégiák a holocaust utáni második generációban. In: Bárdos K., Kardos, P. (szerk.), *Diszkrimináció és üldöztetés. Hatások és következmények*. Budapest: Animula, 51-68.
- Felsen, I. (1998). Transgenerational transmission of effects of the Holocaust: The North American research perspective. In: Danieli, Y. (szerk.), *International Handbook of Multigenerational Legacies of Trauma*. New York: Plenum Press, 43-68.
- Fenyves K., Szalay M. (2015). *A holokausz és a családom*. Budapest: Park Könyvkiadó.
- Flick, U. (1995). Social Representation. In: Smith, J. A.–Harré, R.–Van Langhove, L. (szerk.), *Rethinking Psychology*. London: Sage, 70–96.
- Frijda, N. H. (1997). Commemorating. In Pennebaker, J. W., Paez, D., Rimé, B.. (szerk.), *Collective Memory of Political Events: Social Psychological Perspectives*. Hillsdale, NJ, US: Lawrence Erlbaum Associates, 103-127.
- Fülöp, É. (2010). *A történelmi pálya és a nemzeti identitás érzelmi szerveződése*. PhD értekezés, PTE.
- Fülöp, É., Kővágó, P., Czeglédi, E. (előkészületben). A történelmi sérelmek és a kisebbségi csoportokkal szembeni intolerancia összefüggései.
- Gaertner, S. L., Dovidio, J. F. (2000). *Reducing Intergroup Bias: The Common Ingroup Identity Model*. Philadelphia: Psychology Press.

- Golec de Zavala, A., Cichocka, A., Eidelson, R., Jayawickreme, N. (2009). Collective narcissism and its social consequences. *Journal of Personality and Social Psychology*, 97.6, 1074-1096.
- Gray, K., Wegner, D. M. (2009). Moral typecasting: divergent perceptions of moral agents and moral patients. *Journal of Personality and Social Psychology*, 96(3), 505.
- Grossman, C. (1988). *The Underground Army: Fighters of the Bialystok Ghetto*, New York. Holocaust Library.
- Gyáni, G. (2010). *Az elveszített múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem*. Budapest: Nyitott Könyvműhely.
- Gyáni, G. (2015). A holokauszt magyar emlékezete In: Braham, R. L., Kovács, A. (szerk.), *A holokauszt Magyarországon hetven év múltán – Történelem és emlékezet*. Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 187-198.
- Hann, E., Róna, D. (2015). *Antiszemita előítéletesség a mai magyar társadalomban – kutatási jelentés* [a 2014. év november-decemberi felmérésről]. Medián, 2015.
URL: http://tev.hu/wp-content/uploads/2014/04/Median_TEV_antiszemitizmus-tanulmany_2014_HU.pdf (Letöltés dátuma: 2016. november 29.)
- Hann, E., Róna, D. (2016). *Antiszemita előítéletesség a mai magyar társadalomban – kutatási jelentés* [a 2015. év novemberi felmérésről]. Medián, 2016.
URL: http://www.median.hu/kepek/upload/2016-04/antiszemitizmus_tanulm%C3%A1ny_sajtt%C3%A1j.pdf (Letöltés dátuma: 2016. november 29.)
- Herman, J. (1997/2003). Trauma és gyógyulás. *Az erőszak hatása a családon belüli bántalmazástól a politikai terrorig*. Budapest: Háttér – Kávés – NANE.
- Hilberg, R. (1993). *Perpetrators, Victims és Bystanders: The Jewish Catastrophe 1933-1945*. New Haven: Yale University Press.
- Hunyady, Gy. (2014). Visszatekintés a jelenből, In: Hunyady Gy, Török, L. (szerk.), *Történelem és emlékezet: Egy akadémiai ülészak előadása*. Budapest: Kossuth Kiadó, 9-26.
- Imhoff, R., Banse, R. (2009). Ongoing victim suffering increases prejudice: The case of secondary anti-semitism. *Psychological Science*, 20(12), 1443-1447.
- Jovchelovitch, S. (2002). Social representations and narratives: Stories of the public life in Brazil. In: J. László and W. Stainton-Rogers (szerk.), *Narrative Approaches in Social Psychology*. Budapest: New Mandate, 47-58.
- Klar, Y., Schori-Eyal, N., és Klar, Y. (2013). The “never again” state of Israel: The emergence of the Holocaust as a core feature of Israeli identity and its four incongruent voices. *Journal of Social Issues*, 69(1), 125–143.
- Kovács, A. (2005). *A kéznél levő idegen. Antiszemita előítéletek a mai Magyarországon*. Budapest: Polgart Kiadó.
- Kovács, A. (2008). *A Másik szeme. Zsidók és antiszemiták a háború utáni Magyarországon*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Kovács, M. (2016). *Kollektív emlékezet és holokauszt múlt*. Budapest: Corvina Kiadó.
- Krystal, H. (1968). *Massive Psychic Trauma*. New York: International Universities Press.
- László, J. (1997). Narrative organisation of social representations. *Papers on Social Representations*, 6, (2), 93–190.

- László, J. (2005). *A történetek tudománya*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- László, J. (2014). *Történelem történetek*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- László, J., Fülöp É. (2011). Nemzeti identitás és kollektív áldozati szerep. *Pszichológia*, 31(3), 295-315.
- Leidner, B., Castano, E., Zaiser, E., Giner-Sorolla, R. (2010). Ingroup glorification, moral disengagement, and justice in the context of collective violence. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 36, 1115-1129.
- Liu, J. H., és Sibley, C. G. (2009). Culture, social representations, and peacemaking: A symbolic theory of history and identity. In C. Montiel és N. Noor (szerk.), *Peace psychology in Asia*. London: Springer, 21-39.
- Liu, J. H., Hilton, D. (2005). How the past weighs on the present: Social representations of history and their role in identity politics. *British Journal of Social Psychology*, 44, 1-21.
- Liu, J. H., László, J. (2007). A narrative theory of history and identity.: Social identity, social representations, society and the individual. In: G. Moloney, Iain Walker (szerk.), *Social Representations and History*. Palgrave-Macmillan, 85-107.
- Lowin, R. G. (1983). Cross-generational transmission of pathology in Jewish families of Holocaust survivors. *Dissertation Abstracts International*, 44(11), 3533B.
- Martin-Beristain, C., Páez, D., Rimé, B., Kanyangara, P. (2010). Psychosocial effects of participation in rituals of transitional justice. *Revista de Psicología Social*, 25, 47– 60.
- Minow, M. L.(1998). *Between Vengeance and Forgiveness: Facing History After Genocide and Mass Violence*. Beacon Press.
- Mitscherlich A, Mitscherlich, M. (1967/2014). *A gyászolásra képtelenül. A közösségi viselkedés alapjai*. Budapest: Múlt és Jövő Kiadó.
- Moscovici, S. (1984). The phenomenon of social representations. In: R.M. Farr és S. Moscovici (szerk.), *Social representations*. Cambridge University Press.
- Nadler, A., és Liviatan, I. (2004). Intergroup reconciliation process in Israel: Theoretical analysis and empirical findings. In: Branscombe, N. R., Doosje, B. (szerk.), *Collective guilt: International perspectives*. Cambridge University Press, 216-235.
- Nadler, A., Liviatan, I. (2006). Intergroup reconciliation: Effects of adversary's expressions of empathy, responsibility, and recipients' trust. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 32, 459–470.
- Noor M, Shnabel N, Halabi S, Nadler A. (2012). When suffering begets suffering: the psychology of competitive victimhood between adversarial groups in violent conflicts. *Personality and Social Psychology Review* 16(4):351-74.
- Noor, M., Brown, R., Gonzalez, R., Manzi, J., Lewis, C. A. (2008). On positive psychological outcomes: What helps groups with a history of conflict to forgive and reconcile with each other? *Personality and Social Psychology Bulletin*, 34, 819-832.
- Noor, M., Brown, R., Prentice, G. (2008). Precursors and mediators of inter-group reconciliation in Northern Ireland: A new model. *British Journal of Social Psychology*, 47, 481-495.
- Nora, P. (2014). A politikától veszélyeztetett történelem In: Szász, A., Zombory, M. (szerk.), *Transznacionális politika és a holokauszt emlékezettörténete*. Budapest: Befejezetlen Múlt Alapítvány, 51-63.

- Oliner, S. P., Oliner, P. M. (1988). *The altruistic personality: rescuers of Jews in Nazi Europe*. New York: The Free Press.
- Philpot, C. R. and Hornsey, M. J. (2011). Memory for intergroup apologies and its relationship with forgiveness. *European Journal of Social Psychology*, 41, 96–106.
- Reicher, S. D., Hopkins, N. (2001). *Self and Nation: Categorization, Contestation, and Mobilisation*. London: Sage.
- Rimé, B., Kanyangara, P., Yzerbyt, V., Paez, D. (2011). The impact of Gacaca tribunals in Rwanda: Psychosocial effects of participation in a truth and reconciliation process after a genocide. *European Journal of Social Psychology*, 41, 695–706.
- Roccas, S., Klar, Y., Liviatan, I. (2006). The paradox of group-based guilt: Modes of national identification, conflict vehemence, and reactions to the in-group's moral violations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 91(4), 698-711
- Roccas, S., Sagiv, L., Schwartz, S. H., Halevy, N., Eidelson, R. (2008). Towards a unifying model of identification with groups: integrating theoretical perspectives. *Personality and Social Psychology Review*, 12, 280-306.
- Schori-Eyal, N., Halperin, E., Bar-Tal, D. (2014). Three Layers of Collective Victimhood: Effects of Multileveled Victimhood on Intergroup Conflicts in the Israeli-Arab context. *Journal of Applied Social Psychology*, 44, 778-794.
- Shnabel, N., Halabi, S., Noor, M. (2013). Overcoming competitive victimhood and facilitating forgiveness through re-categorization into a common victim or perpetrator identity. *Journal of Experimental Social Psychology*, 49, 867-877.
- Shnabel, N., Nadler, A. (2008). A needs-based model of reconciliation: Satisfying the differential emotional needs of victim and perpetrator as a key to promoting reconciliation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 94, 116-132.
- Shnabel, N., Nadler, A., Ullrich, J., Dovidio, J. F., és Carmi, D. (2009). Promoting reconciliation through the satisfaction of the emotional needs of victimized and perpetrating group members: The Needs-Based Model of Reconciliation. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 35, 1021-1030.
- Sibley, C. G., Liu, J. H., Duckitt, J., és Khan, S. S. (2008). Social representations of history and the legitimisation of social inequality: The form and function of historical negation. *European Journal of Social Psychology*, 38(3), 542-565.
- Sigal, J. J., Weinfeld, M. (1989). *Trauma and rebirth: Intergenerational effects of the Holocaust*. New York: Praeger.
- SimanTov-Nachlieli, I., Shnabel, N. (2014). Feeling both victim and perpetrator: Investigating duality within the needs-based model. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 40, 301-314.
- SimanTov-Nachlieli, I., Shnabel, N., és Halabi, S. (2015). Winning the victim status can open conflicting groups to reconciliation: Evidence from the Israeli-Palestinian conflict. *European Journal of Social Psychology*, 45, 139-145.
- Smelser, N. J. (2004). Psychological trauma and cultural trauma. In Alexander, J. C., Eyerman, R., Giesen, B., Smelser, N. J., Sztompka, P. (szerk.), *Cultural Trauma and Collective Identity*. University of California Press.
- Solomon, Z. (1998). Transgenerational effects of the Holocaust. In Danieli, Y. (szerk.), *International Handbook of Multigenerational Legacies of Trauma*. New York: Plenum, 69-83.

- Staub, E. (1997). The psychology of rescue: Perpetrators, bystanders and heroic helpers. In: Michalczyk, J. (szerk.), *Resisters, Rescuers and Refugees: Historical and Ethical Issues*. Kansas City: Sheed and Ward.
- Staub, E. (2002). Perpetrators, bystanders and heroic helpers. In Newman, L., Erber, R. (szerk.), *Social psychological contributions to the understanding of the Holocaust*. New York: Oxford University Press.
- Staub, E. és Vollhardt, J. (2008). Altruism born of suffering: The roots of caring and helping after experiences of personal and political victimization. *American Journal of Orthopsychiatry*, 78, 267-280.
- Staub, E., Pearlman, L. A., Gubin, A., Hagengimana, A. (2005). Healing, reconciliation, forgiving and the prevention of violence after genocide or mass killing: An intervention and its experimental evaluation in Rwanda. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 24, 297–334.
- Stone, C. B., van der Haegen, A., Luminet, O., és Hirst, W. (2014). Personally relevant vs. nationally relevant memories: An intergenerational examination of World War II memories across and within Belgian French-speaking families. *Journal of Applied Research in Memory and Cognition*, 3 (4), 280-286.
- Stone, D. (2005). Emlék, emlékművek és múzeumok. In: Kovács Mónika (szerk.), *Holokausz: Történelem és emlékezet*. Budapest: Jaffa Kiadó, 323-342.
- Sullivan, D., Landau, M. J., Branscombe, N. R., Rothschild, Z. K. (2012). Competitive victimhood as a response to accusations of ingroup harmdoing. *Journal of Personality and Social Psychology*, 102, 778-795.
- Tam, T., Hewstone, M., Cairns, E., Tausch, N., Maio, G., Kenworthy, J. (2007). The impact of intergroup emotions on forgiveness. *Group Processes and Intergroup Relations*, 10, 119-136.
- Traverso, E. (2009). 'Vom kritischen Gebrauch der Erinnerung'. In: Flierl, T, Müller, E. (szerk), *Vom kritischen Gebrauch der Erinnerung*. Berlin: Karl Dietz Verlag, 27–46.
- Ungváry, K. (2014). *Tettesek vagy áldozatok. Feltáratlan fejezetek a XX. század történelméből*. Budapest: Jaffa Kiadó.
- Virág T. (1997). A Holokausz szindróma megjelenése a pszichoterápiás gyakorlatban. In: László K. (szerk.), *Magyar emlékműcsesek*. Magatartástudományi Füzetek 4. Budapest: Magatartástudományi Intézet–Mapet–Végeken Alapítvány.
- Volkan, V. (1997). *Blood Lines: From Ethnic Pride to Ethnic Terrorism*. Boulder, Colorado: Westview Press.
- Volkan, V. (2001). Transgenerational transmissions and chosen traumas: An aspect of large group identity in Group Analysis. *Journal of Group Analytic Psychotherapy*, 34 (1), 79-97.
- Vollhardt, J. R. (2009a). The role of victim beliefs in the Israeli-Palestinian conflict: Risk or potential for peace? *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 15, 135–159.
- Vollhardt, J. R. (2009b). Altruism born of suffering and prosocial behavior following adverse life events: A review and conceptual integration. *Social Justice Research*, 22, 53-97.
- Vollhardt, J. R. (2012). Collective victimization. In: Tropp, L. (szerk.). *The Oxford Handbook of Intergroup Conflict*. Oxford: Oxford University Press, 136–157.
- Vollhardt, J. R. (2015). Inclusive victim consciousness in advocacy, social movements, and intergroup relations: Promises and pitfalls. *Social Issues and Policy Review*, 9, 89-120.

- Vollhardt, J. R., Bilali, R. (2015). The role of inclusive and exclusive victim consciousness in predicting intergroup attitudes: Findings from Rwanda, Burundi, and DRC. *Political Psychology*, 36, 489-506.
- Vollhardt, J. R., Bilewicz, M., és Olechowski, M. (2015). Victims under Siege: Lessons for Polish–Jewish Relations and Beyond. In: Halperin, E., Sharvit, K. (szerk.), *The Social Psychology of Intractable Conflicts*. New York: Springer, 75-87.
- Vollhardt, J. R., Nair, R., Tropp, L. (2016). Inclusive victim consciousness predicts minority group members' support for refugees and immigrants. *Journal of Applied Social Psychology*, 46, 354–368.
- Wagner, W. és Hayes, N. (2005). *Everyday Discourse and Common Sense: The Theory of Social Representations*. New York: Palgrave Macmillan.
- Wardi, D. (1995). *Emlékmécsesek. A Holocaust gyermekei*. Budapest: Ex Libris.
- Warner, R. H., Branscombe, N. R. (2012). Observer perceptions of moral obligations in groups with a history of victimization. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 38, 882-894.
- Warner, R. H., Wohl, M. J. A., Branscombe, N. R. (2014). When victim group members feel a moral obligation to help suffering others. *European Journal of Social Psychology*, 44, 231-241.
- Welzer, H., Moller, S., Tschuggnall, K. (2005). Értelmezések – hogyan változnak a történetek a generációk során? In: Kovács, Mónika (szerk.), *Holokausz: történelem és emlékezet*. Budapest: HAE–Jaffa. 365-385.
- Wiseman, H., Barber, J.P., Raz, A., Yam, I., Foltz, C., Snir, S. (2002). Parental communication of Holocaust experiences and interpersonal patterns of offspring of Holocaust survivors. *International Journal of Behavioral Development*, 26, 371-381.
- Wohl, M. J. A., Branscombe, N. R. (2005). Forgiveness and collective guilt assignment to historical perpetrator groups depend on level of social category inclusiveness. *Journal of Personality and Social Psychology*, 88, 288-303.
- Wohl, M. J. A., Branscombe, N. R. (2008). Remembering historical victimization: Collective guilt for current ingroup transgressions. *Journal of Personality and Social Psychology*, 94, 988-1006.
- Wohl, M. J. A., Branscombe, N. R., Klar, Y. (2006). Collective guilt: Emotional reactions when one's group has done wrong or been wronged. *European Review of Social Psychology*, 17, 1-37.
- Wohl, M. J. A., Hornsey, M. J., és Philpot, C. R. (2011). A critical review of official public apologies: Aims, pitfalls, and a staircase model of effectiveness. *Social Issues and Policy Review*, 5, 70-100.
- Wohl, M. J. A., Van Bavel, J. J. (2011). Is identifying with a historically victimized group good or bad for your health? Transgenerational post-traumatic stress and collective victimization. *European Journal of Social Psychology*, 41, 818-824.
- Zaiser, E., és Giner-Sorolla, R. (2013). Saying sorry: Shifting obligation after conciliatory acts satisfies perpetrator group members. *Journal Of Personality And Social Psychology*, 105, 585-604.

Melléklet

Kérjük, válassza ki ezek közül azt a kategóriát, amellyel leginkább azonosul és válaszoljon a következő kérdésekre erre a csoportra vonatkozóan!

Kérjük, jelölje 5 fokú skálán, hogy mennyire tartja igaznak magára az alábbi állításokat! (1=egyáltalán nem, 5=nagyon)

Úgy érzem, kötődöm ehhez a csoporthoz.

1 2 3 4 5

Az életutam összeköt ezzel a csoporttal.

1 2 3 4 5

Szolidáris vagyok a többi csoporttaggal.

1 2 3 4 5

Büszke vagyok rá, hogy azt mondhatom másoknak: ennek a csoportnak a tagja vagyok.

1 2 3 4 5

Erősen azonosulok ezzel a csoporttal.

1 2 3 4 5

A következőkben arra kérnénk, hogy gondolja át a második világháború eseményeit!

A következőkben mi magunk választottunk ki négy olyan eseményt, jelenséget, mely jelentős hatással volt a Magyarországon élő emberek életére a második világháború alatt. Kérjük, próbálja meg minél részletesebben felidézni, és megosztani az ezekkel az eseményekkel kapcsolatos emlékeit!

I. esemény: Élelmiszerhiány Magyarországon a második világháború alatt.

I. A; Kérjük, idézze fel a lehető legrészletesebben a második világháború alatti élelmiszerhiány kapcsolatos emlékeit! Kérjük, mesélje el minél élénkebben személyes élményeit, térjen ki szubjektív benyomásokra, belső reakcióira, saját érzéseire!

I. B; Kérjük, a következőkben próbálja meg néhány szempont alapján értékelni az eseményeket!

Értékelje egy 5 fokú skálán, hogy

1. Mit gondol, tudta-e bármennyire befolyásolni mi történik Önnel? /szülője, nagyszülője tudta-e befolyásolni

1 2 3 4 5

2. Milyen gyakran jutnak eszébe az események?

1 2 3 4 5

3. Milyen gyakran beszél erről az eseményről másokkal.

1 2 3 4 5

II. esemény: Német megszállás

II. A; Kérjük, idézze fel a lehető legrészletesebben emlékeit német megszállásról! Kérjük, mesélje el minél élénkebben személyes élményeit, térjen ki szubjektív benyomásokra, belső reakcióira, saját érzéseire!

II. B; Kérjük, a következőkben próbálja meg néhány szempont alapján értékelni német megszállással kapcsolatos eseményeket!

Értékelje egy 5 fokú skálán, hogy

1. Mit gondol, tudta-e bármennyire befolyásolni mi történik Önnel? /szülője, nagyszülője tudta-e befolyásolni

2. Milyen gyakran jutnak eszébe az események?

3. Milyen gyakran beszél erről az eseményről másokkal.

III. esemény: Deportálás a második világháborúban

III. A; Kérjük, idézze fel a lehető legrészletesebben második világháborús deportálásokkal kapcsolatos emlékeit! Kérjük, mesélje el minél élénkebben személyes élményeit, térjen ki szubjektív benyomásokra, belső reakcióira, saját érzéseire!

III. B; Kérjük, a következőkben próbálja meg néhány szempont alapján értékelni a deportálásokkal kapcsolatos eseményeket!

Értékelje egy 5 fokú skálán, hogy

1. Mit gondol, tudta-e bármennyire befolyásolni mi történik Önnel? /szülője, nagyszülője tudta-e befolyásolni

1 2 3 4 5

2. Milyen gyakran jutnak eszébe az események?

1 2 3 4 5

3. Milyen gyakran beszél erről az eseményről másokkal.

1 2 3 4 5

IV. A holokauszt traumájának elismerése

A következőkben a holokauszt utáni időkről tennék fel pár kérdést. Kérdéseink arra vonatkoznak, hogy Magyarország miként próbálta kezelni a holokauszt eseményét; hogyan emlékeztek meg róla; hogyan próbálták meg az itt élők feldolgozni a holokauszt traumáját; miként viszonyul(t) a politika és a hétköznapi emberek a zsidósághoz és a holokauszt során történetekhez.

IV. A. A zsidósággal szembeni attitűdök

(1=egyáltalán nem 2=többnyire nem 3=valamennyire 4=többnyire igen 5=teljesen)

Mennyire érzékel ellenségeséget jelenleg a társadalomban a zsidósággal szemben?

1 2 3 4 5

Mennyire érzékel támogatást, elfogadást jelenleg a társadalomban a zsidósággal szemben?

1 2 3 4 5

Mennyire ismeri el a társadalom a zsidóság traumáját?

1 2 3 4 5

IV. B. Észlelt másodlagos antiszemitizmus

Az alábbiakban a holokauszttal kapcsolatos állításokat olvashat. Ön szerint, mennyire elterjedtek ezek a meggyőződések a társadalomban?

(1 – ezzel senki nem ért egyet/senki nem gondolja így; 2 – néhányan egyetértenek ezzel; 3 megosztottak az emberek: van aki egyetért, van aki nem; 4 – a többség így látja; 5 – szinte mindenki egyetért ezzel)

Túl sokat beszélünk a zsidók II. VH-s szenvedéseiről, és elfelejtjük, hogy más áldozatok is voltak

1 2 3 4 5

A kárpótlásokat nem az áldozatok kapják meg, hanem, a holokauszt-ipar ügyeskedő jogászai

1 2 3 4 5

Ma már nem kellene a holokausztról annyit beszélni, hanem végleg le kellene zárni a múltat

1 2 3 4 5

Narratív rész

IV. C; Nyilvános bocsánatkérések

Tud-e olyan nyilvános bocsánatkérésről, melyben a holokauszt áldozataitól kértek bocsánatot. Ha igen, fel tudná ezt/ezeket idézni? Mikor és hogy történt a bocsánatkérés? Ki(k) kért(ek) bocsánatot ki(k)től?

Mennyire elégedett-e az adott bocsánatkérés(ek)sel?

Amennyiben kevésbé elégedett, mit hiányolt belőle/ük?

IV. D; Megemlékezések

Milyen megemlékezésekről, emlékművekről tud a holokauszttal kapcsolatban?

Kik állították, kik kezdeményezték a megemlékezéseket?

Mennyire elégedett a holokauszt emlékére állított emlékművekkel, megemlékezésekkel?

Amennyiben kevésbé elégedett, mit hiányolt belőle/ük?

IV. E; Segítségnyújtás, kárpótlás

Ön szerint a zsidóság kapott segítséget (ha, igen, milyen segítséget kapott) a társadalom részéről a trauma feldolgozásához?

Ha igen, kitől?

Mennyire elégedett azzal a segítségnyújtással, amit a társadalom a holokauszt feldolgozásához nyújtott a zsidóság részére?

Ha nem, milyen segítséggel, kárpótlással lenne elégedett?